

Kirkegårdskultur 2008-09

Kirkegårdskultur

2008-09

Formand: Elof Westergaaard
Mariehøjvej 17
8600 Silkeborg

Efter 1.3. 2009 Ny adresse:
Vester Allé 5
8600 Silkeborg
Tlf. 86 80 19 27
Eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller & Fauerskov
Landskabsarkitekter Aps
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66
mf@mflandskab.dk

Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36
ketskryger@mail.tele.dk

Kasserer og ekspedition: Hans Broch Mikkelsen
Strandparken 16
5800 Nyborg
Tlf. 65 31 02 49
brochm@privat.dk

Redaktion: Mette Fauerskov
Stine Helweg
Hasse Neldeberg Jørgensen
Karin Kryger
Anne-Louise Sommer
Elof Westergaard

Tryk/Layout: PrininfoVejle

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Farum Kirkegård
Foto: Charlotte Skibsted

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Fotos fra Skansekirkegården	6
Tankefulde steder <i>Af Charlotte Skibsted</i>	8
Reservater af lykke. Brugen af kitsch på kirkegården <i>Af Jette Lydom</i>	15
Det flygtige og det flydende – nye tendenser <i>Af Anne-Louise Sommer</i>	26
Gravminder på Mors <i>Af Mette Haakonsen</i>	32
Den grønne død <i>Af Hasse Neldeberg Jørgensen</i>	42
Hvad skal vi med kirkegårde? <i>Af Karen J. Klint</i>	49
En dansk landsbykirkegårds økonomi i 1600-tallet <i>Af Lasse Bendtsen</i>	54
Kirkegårdens økonomi – tanker <i>Af Mogens Jensen</i>	62
På sporet af Det døde Irland <i>Af Ray Bateson</i>	67
Anmeldelser Kirkegårdsvandring	81
Memento Mori	83
Indtryk fra årsmødet i Hillerød <i>Af Karin Kryger</i>	84
Foreningen for Kirkegårdskultur Årets gang <i>Af Elof Westergaard</i>	87
Bestyrelsen pr. november 2008	90
Hjemmesiden	92

Forord

Vi vil med dette årsskrift gerne være med til at afdække og påpege nogle af de forandringer og den udvikling, som sker inden for kirkegårdsområdet.

Vi lever på mange måder i en brydningstid, som betyder, at helt grundlæggende spørgsmål om kirkegården bliver stillet: Hvad skal vi med kirkegården? Skal den være have, park eller skov? Hvilke slags adfærd kan man tillade på en kirkegård? Hvilken slags behov ønsker vi at imødekomme? Skal vi i højere grad give mulighed for de pårørendes og den afdødes ønsker? Hvad skal være tilladt at placere på gravstedet? Er der f.eks. plads til kitsch? Behøver kirkegården at være et indhegnet område? Er der i hele taget brug for afgrænsede rum som kirkegårde i en moderne, mere bevægelig verden? Og hvad hvis vi hellere vil ligge et andet sted ude i naturen, f.eks. i skoven?

Årsskriftet kan forhåbentlig åbne læserens blik for nogle af disse spørgsmål og uddybe aspekter ved de diskussioner, som pågår i medierne om kirkegårdskultur.

En række af artiklerne henviser til og kredser om den nye lovgivning på kirkegårdsområdet. Folketinget vedtog i 2008 et lovforslag, som åbner mulighed for, at der kan anlægges begravningspladser ude i skoven. Den ny lovgivning kan på mange måder ses som den prisme, der opsamler mange af samtidens diskussionspunkter på kirkegårdsområdet.

Loven er på flere måder, og på godt og ondt, udtryk for tidsånden. Den søger at imødekomme en ændret opfattelse af begravelsessteder, som kan stå i modsætning til kirkegårdens hegnede og veldefinerede område. Dette udspringer af et ganske bestemt natursyn og har som ideal et begravelsessted uden religiøse, historiske eller kulturelle referencer. Loven kan endvidere ses som en måde at tilgodese både den polemiske religionskritik og den ateisme, som er kommet til orde i de senere år. Loven berører således også indirekte spørgsmålet om dansk kirkegårdskulturs traditionelt set stærke forbundethed med Den danske Folkekirke.

Et andet tema i årsskriftet er kirkegårdenes økonomi. De økonomiske krav om at spare på kirkegårdsområdet er skærpet. Vi bringer først en artikel, som redegør for en dansk landsbykirkes økonomi i 1600-tallet, samt et synspunkt på den nutidige problematik.

Endelig har vi den glæde at bringe en artikel om billedhuggeren Erik Heides gravmonumenter samt en artikel, der giver indblik i et andet EU-lands kirkegårdskultur, nemlig Irlands. Ray Bateson er forfatter og en meget engageret international foredragsholder inden for emner for kirkegårdskultur.

God fornøjelse!

Redaktionen

Skansekirkegården. Fotos: Karin Kryger og Charlotte Skibsted.

Tankefulde steder

Af Charlotte Skibsted

Landskabsarkitekt

Holbæk Naturkirkegård
– engledalen med valnød-
detræer med urnegrave i
blomstrende skovbund.
Skulptur af billedhuggeren
Preben Boye. Graven mar-
keres kun med gravminde
mellem bundplanter.
Foto: Forfatteren.

Ved årsmødet i Foreningen for Kirkegårdskultur afholdt i Helsingør Stift i år gik ekskursionen til følgende kirkegårdsanlæg: Skansekirkegården i Hillerød, Farum Kirkegård, kirkegården ved den tidligere institution Ebberødgård og Nivå Kirkegård. De 4 kirkegårde var udvalgt, fordi de i sig har meget naturprægede kirkegårdsudsnit, hvor helheden dominerer store dele af gravstedsområdet, og det enkelte gravsted nærmest er nedtonet til kun at være mindsten i græsset.

I de sidste halvtreds år er der anlagt meget naturprægede kirkegårde, med skovafdelinger og blomsterenge, som rammer for vore gravsteder. Det er imidlertid tydeligt, at udviklingen på vore kirkegårde og de nuværende begravelsestraditioner viser, at en markant ændring er på vej.

Der bliver mere og mere ledigt gravstedsareal både på by- og landskabskirkegårde. Der sker store ændringer i kirkegårdsdriften, vi samdriver vore kirkegårde ved fælles graverfunktion og andre fælles aftaler, og vi udvælger kirkegårde ud fra andre kriterier end tidligere, - og ikke kun ud fra, hvad der er nærmest eller hvor afdøde stammer fra.

Folketinget har i år vedtaget en ny lov om ændring af lov om begravelser og ligbrænding, som dækker urnebegravelse. Formålet med loven er, at kommuner nu kan anlægge begravelsespladser f.eks. ude i skovene, at proceduren vedr. askespredning over åbent vand forenkles og at dele af den administrative kompetence fra kirkeministerium til stiftsøvrighederne lettes. Det er svært at forudsige, hvor omfattende disse neutrale begravelsespladser i skovene kan blive eller om askespredning fremover vil blive mere udbredt.

Sidste år var der 29 ansøgninger til privat urnenedsættelse i egen have og ca. 1400 urnespredninger over havet. Nu er lo-

Holbæk Naturkirkegård
– urnegrave i løg af pinse-
liljer, fasanøje m.f. Gravene
opleves ikke som adskilte.
Foto: Forfatteren.

ven vedtaget, hvilket på længere sigt vil medføre nye gravstedstraditioner.

Der er også et tværfagligt forskningsprojekt omkring kirkegårdsdrift m.m. som er under udarbejdelse mellem kirkeministeriet, udvalgte kirkegårde og Københavns Universitet (tidligere Landbohøjskolen). Resultatet af dette arbejde forventes at præge fremtidens kirkegårdsudtryk.

Der findes ikke et entydigt svar på hvilke faktorer, der gør en kirkegård eller et område til en særligt udvalgt og eftertragtet begravelsesplads. Det er mere følelsesladede og stemningsdannende forhold, der virker på os. Ser vi historisk tilbage har f.eks. de romantiske mindesteder med urneopstilling i den store herregårdshave været et stærkt indslag i haveoplevelsen og i eftertanken omkring afdøde.

Stenløse Kirkegård – kunstværk af Claes Hake opsat i egelund. Her opleves kirkegården som en park.
Foto: Forfatteren.

Stenløse Kirkegård.
Foto: Forfatteren.

Det gælder den store urnesakroft, der er opstillet i slotshaven Ermenonville i Nordfrankrig. Stedet er blevet berømt for sin mindeplads på en poppelomkranset ø i floden, hvor gravminde over den store franske forfatter Jean-Jacques Rousseau blev opstillet.

Det gælder også Julies urne, mindet over Bülow's 7-årige datter, som oprindeligt ved havens anlæggelse var placeret på en ø i det lille søområde i Sanderumgaard's have på Fyn. Ø- og urne findes ikke længere.

Denne oplevelse har vi i dag også på herregården Berritzgaard på Lolland, hvor der ligeledes på en ø i den gamle have for enden af lindetræsrummet, er opsat en mindesten af et afdødt barn.

Afdøde er ikke begravet i nogen af de nævnte haver. Men mindestenen giver stemningsfulde følelser, stederne er fortryllen-

Skansekirkegården i Hillerød. Kig over smukt landskabsrum med græseng og gravstedshække. Det enkelte gravsted opleves ikke.
Foto: Forfatteren.

Farum kirkegård set udefra landskabet – naturprægede begravelsesområder indpasset i skovkant ved Farum Sø.
Foto: Forfatteren.

Gamle gravsteder i græs
på den tidligere institution
Ebberødgård.
Foto: Forfatteren.

de og smukke, de stemmer sindet til eftertanke. Set i historisk perspektiv er opstilling af kunstværker på kirkegården eller i de store haver altid tankevækkende med stor symbolværdi, der reflekterer over et levet liv.

Måske er det disse stemningsbilleder, vi søger i vores kirkegårdslandskaber, at her altid er smukt gennem året, at stedet er omsluttet og heget, så når vi træder ind gennem lågen, tager stedet imod os i et blidt favntag.

Når vi vælger skovbunden som gravsted, er det måske det hvide anemoneflor, vi tænker på, eller solstrålernes siede sollys ned gennem trækroneerne og vandrende skygge over skovbunden. Tænker vi på blomsterengen, er det oplevelsen af liv i 'evigt lys' med blomsterpragt i det grønne lange græs, og når vi vælger gravsted med udsigt til vand, er det et billede på sjælens spejl.

I de naturprægede gravpladser er det de afvekslende scenerier, der betager os – lyst og åbent kontra tæthed og mørke, stedet skal fremstå mildt og venligt, og ikke vildt og voldsomt.

På kirkegårdsekskursionen i år til de 4 kirkegårde i Helsingør stift var oplevelsen meget forskelligartet.

Skansekirkegården i Hillerød med sin storslåede beliggenhed, højt placeret i landskabet med udsyn over det vidtudsøgte Nordsjælland, er et sted, mange uberettiget både synes er for upersonligt, for stor i skala og stedet for ensomt beliggende, trods det at dette er ubeskriveligt smukt og storslået i sin idé og udførelse.

På Farum kirkegård forlænger gravstedsejerne af flere omgange fredningstiden, her er i dag mangel på gravplads. Der kommer mange besøgende hver dag, ikke for at besøge gravstedet, men for at bruge kirkegården som dagligt udflugtsmål. Der er planlagt en ny kirkegårdsudvidelse til urner anlagt i skovlund med udsigt til Farum sø.

Trods gravenes frie placering i skovbund under trækrone, var Ebberødgårds begravelsesplads forstemmende at opleve, med nedslidte gangstier henover grave og gravminder. Det virker som om mange af de afdøde her måske var glemt eller forladt af deres pårørende, og at de dermed var placeret afsides og til overs, selvom stedet havde naturskønhed i sig. Der manglede en hegning og en omsorg for stedet.

På Nivå kirkegård tog kirkegårdsanlægget imod os, det er et

Nivå Kirkegård – gravrum
med søjleee.
Foto: Forfatteren.

Herfølge Præstegårdsskov
danner baggrund for nye
urnegravrum.
Foto: Forfatteren.

lille anlæg smukt placeret ude i landskabet, her er tæthed og udsyn samtidig, og stedet har både nerve og nærvær. Det er et yndet begravelsessted.

Dette lille udsnit af forskellige kirkegårdsanlæg gav meget forskellige associationer. Der ligger en kolossal stor udfordring for fremtidens kirkegårdsforvaltere over hele landet. Kirkegårdene må ikke være dyre at vedligeholde, de skal være dejlige steder med stor frodighed og intimitet, gartnerisk velholdte og velpassede. De skal kunne sløre den ledige gravplads, åbenhed og forladthed, som vil komme til at træde endnu tydeligere frem i de kommende årtier. Det vil gælde både for bykirkegården og for mange små landsbykirkegårde over hele landet.

Det at vi ved begravelsen endegyldigt skal afgive vore kære, at kirkegården tager over, der hvor vi slipper, det er den virkelige virkelighed, hvis en sådan findes. Og hvis denne virkelighed findes, hvordan kan vi så nogensinde komme til at erfare noget om den, som ikke på forhånd er formgivet af den måde vore følelser, begreber og sprog fungerer på. Det er her, at skønheds- og naturoplevelsen på kirkegården er nødvendig. At vi netop her får disse tanke fulde steder, som er over-skuelige og nærværende, som tager i mod og støtter os i den definitive afsked.

Reservater af lykke. Brugen af kitsch på kirkegården

Af *Jette Lydom*

Cand. mag. i religionsvidenskab og tysk

Den religiøse forbruger

I FDBs blad Samvirke fra maj 2008 kunne bladets læsere finde både en guide til selv-begravelsen og en faktaboks med anvisninger på, hvordan man selv kan bygge en kiste, hvis man ønsker at spare denne udgift hos bedemanden. Disse informationer optrådte i en artikel med titlen "Det sidste farvel – på din egen måde", og de indgik blandt bladets øvrige oplysninger om forbrug, kost og denne måneds tilbud. Forhold, der for mange er forbeholdt en særlig og ofte religiøst betonet ramme, blev her forbundet med dagligdags spørgsmål om indkøbsmuligheder og vareudbud, og begravelsesritualets traditionelle udformning blev udfordret gennem opstillingen af nogle mulige alternativer. Ritualer blev således behandlet som en vare, som den mere eller mindre religiøse forbruger kan forsyne sig med alt efter økonomisk formåen og behov.

Artiklen er et udtryk for, hvordan forbindelsen mellem identitet og forbrug hænger nøje sammen i nutidens vestlige samfund. Mens medlemstallene hos de politiske partier daler, så tales og skrives der hyppigt om den politiske forbruger. Tilsvarende kan et begreb om den religiøse forbruger være nyttigt, for mens traditionstabet og den deraf afledte tilbagegang i opbakningen omkring hævdevundne kirkelige aktiviteter tit beklages, så vinder ønsket om individuelt udformede ritualer frem i mange sammenhænge. Interessen for politik og religion er ikke forsvundet, men har fundet nye udtryksformer, som supplerer de allerede eksisterende.

I forbindelse med forbrug udgør livsstil et centralt begreb. Begrebet betegner de valg, som vi træffer i vores bestræbelse på at foretage en individuel tilpasning af vores tilværelse i en massekultur, og mange af disse valg drejer sig om en bevidst brug af materielle genstande. Den britiske antropolog og teolog Douglas Davies har indført en parallel til begrebet og benytter betegnelsen "dødsstil" om de personlige præg, som vi ønsker skal række til og ud over livets afslutning. I udlandet kan dette ønske bl.a. opfyldes via indkøb i deciderede drive-in-dødssupermarkeder, der forhandler dødsrituelle remedier som f.eks. urner og kister, og som derved sikrer, at hvis den afdødes krop ikke kan være smuk i døden, så kan indpakningen. Ligeledes kan det fysiske nærvær, som forsvinder med den døde krop, delvist opretholdes gennem en bevidst brug af genstande, som tegner den afdødes personlighed.

Et prægnant udtryk for denne form for forbrug fandt sin udformning i sommeren 2008, hvor blev der åbnet mulighed for tilhængerne af den tyske fodboldklub HSV (Hamburger Sportverein) for både at blive begravet i kister med klubbens farver samt efterfølgende at få deres aske placeret i en fodboldformet urne. Herudover blev det muligt at blive stedt til hvile på en kirkegård tæt på klubbens stadion, hvor en nyåbnet afdeling er udformet, så den har lighedstræk med et fodboldstadion. Her kan de afdøde fans holde hinanden ved selvskab, mens lyden af de efterlevendes begejstrede udbrud kan nå dem, når holdet når nye, gode resultater under sine kampe. Det er således langt mere end en kiste og et gravsted, som sættes til salg. Med i købet følger en fortælling om et fællesskab, som strækker sig ud over dødens grænse, og den afdøde kan sikre sig sin identitets opretholdelse gennem de indkøbte genstande, som fortsætter fortællingen om en fælles glæde over fodbold.

Fortsættelse af den fælles fortælling

Eksemplet ovenfor med HSV er på mange måder utraditionelt, idet det bryder med en række forestillinger om begravelse og gravsteder. I denne artikels sammenhæng er det af særlig interesse at iagttage, hvordan klubbens tilhængere lader fortællingen om deres fritidsinteresse blive bærende for fortsættelsen af deres livsfortælling, samt hvordan de kan bidrage til at sikre dette ved at iscenesætte udformningen af deres gravsted. Begrebet om at fortælle bliver derved bredt ud til også at omfatte ordløse fortællinger, hvor materielle gen-

stande må tale deres tavse sprog gennem en tydelig brug af fælles referencer.

Arbejdet med hhv. livs- og dødsfortællinger har i løbet af de senere år vundet indpas i en række forskellige sammenhænge, og den britiske sociolog Tony Walter er blandt dem, der har etableret et teoretisk grundlag for dette arbejde. I sine analyser af samfundets forskellige syn på sorg har han flere gange argumenteret for vigtigheden af at opretholde båndene til de afdøde gennem en fortsættelse af den fælles fortælling, som de efterladte har delt med dem. Det har i mange år ikke været velset, da det fremherskende syn på sorg har været, at det var væsentligt at give slip på de afdøde for at give plads til nye relationer og på den måde komme videre med livet. I mod-

En plastdinosaur med en Diddlmus om halsen spejler et barns personlige præferencer og vidner derigennem om barnets identitet. Nordre Kirkegård, Århus, oktober 2007.
Foto: Forfatteren.

sætning hertil mener Walter, at det at opretholde et bånd til den afdøde for nogle danner forudsætningen for at komme videre. Kun ved at lade den døde finde en plads i en form for fortsat fortælling kan de efterladte komme overens med deres tab. I eksemplet med den tyske fodboldklubs tilhængere er accenten imidlertid forskudt en smule, da der her er åbnet mulighed for, at klubbens fans forudgriber fortsættelsen af den fortælling, som de ønsker at have til fælles med de efterlevende, for måske derved at mildne tanken om deres egen forestående død. Hvad enten det er de efterladte eller de endnu levende, som fastholder en fælles fortælling, så åbner det for en anderledes aktiv brug af kirkegården, hvor en individuel udformning af de enkelte gravsteder gør disse til en rumlig ramme for den fortælling, som dels genoptages under de efterlades besøg på kirkegården, dels opretholdes gennem gravstedets særlige udtryk.

Hvorvidt det tyske koncept kan fungere, er det endnu for tidligt at afgøre, men på dansk TV udtrykte en tysk bedemand i sommeren 2008 en mild skepsis over for foretagendet, idet han beklagede vanskelighederne med at undgå, at de urner og kister, som bar klubbens farver og logo, fik et præg af kitsch. Derved berørte han den type formsprog, som også vinder sit synlige indpas på de danske kirkegårde i disse år i takt med, at flere og flere genstande fra den hjemlige sfære bliver bragt i anvendelse som gravpynt. Dette vækker ikke udelt begejstring alle steder, da det danner kontrast til det formsprog, som hersker på kirkegårdenes øvrige dele. Mens fodboldflag og plasticdinosaurer kan have deres charme som de skæve elementer, der røber noget om beboernes personlighed, når de indgår i indretningen af et privat hjem, så støder deres signalværdi ofte imod det mere tilstræbt neutrale formsprog i kirkegårdens offentlige rum. Men frem for blankt at afvise enhver brug af kitsch, kan det være værd at overveje, om den kunne have sin berettigelse – måske tilmed netop på en kirkegård.

Reservater af lykke

Filosoffen Konrad Paul Liessmann har skrevet om kitsch ud fra den antagelse, at den dårlige smag i virkeligheden er den egentligt gode smag. Det at skelne mellem kitsch og kunst betragter han som noget, der hører fortiden til. I nutiden er de to sammenfaldende, og Liessmann kan derfor slå fast, at kitsch i vore dages tolerante syn på æstetik er et ægte udtryk for rigtige behov. Det leder ham frem til en definition af kitsch,

hvor han fokuserer på dens kritiske potentiale, som stammer fra dens evne til at udgøre en udtryksform for de fire følelserverdener tro, håb, kærlighed og skønhed. Derved kan kitsch udtrykke en modstand mod det fornuftens herredømme, som var fremherskende i moderniteten, men som har vist sig utilstrækkeligt som den eneste måde at betragte verden. Når der er stærke følelser på spil, slår fornuftens sprog sjældent til, men må afløses af eller suppleres med sprog fra andre sfærer. På kirkegården hentes disse sprog typisk fra hhv. en religiøs og en æstetisk sfære, og brugen af kitsch kan finde sin berettigelse herigennem, da den formår noget andet end kunst i traditionel forstand. Kitsch formår at skabe reservater, hvor der kan opstå øjeblikke med en illusion om lykke, og disse kan tjene som inspiration til at rette kritik af eksisterende forhold. Det er ved at indtage denne rolle, at kitsch ifølge Liessmann er blevet til kunst.

Det eksisterende forhold, som kitschen kan rette sit kritiske potentiale imod i forbindelse med brugen på gravsteder, er selve dødens faktum. I nyere teorier om sorgarbejde betones det væsentlige i, at sorgens følelser artikuleres, samt at der findes mange måder at gøre dette på. På kirkegården må sorgens følelser forbindes med en form, og da modernitetens syn på æstetik ikke har kunnet tilbyde en adækvat form for alle, har nogle søgt andre veje. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at der er tale om, at alle har taget disse nye former til sig. For nogle er forholdet til døden stadig båret af anonymitet, mens andre ønsker at domesticere den gennem personliggjorte gravsteder. Det nye formsprog på kirkegården tjener ønsket om at fastholde kærlighedens evige bånd, og dette kan enten betragtes som en forfejlet brug af den evne, som kitsch og kunst deler, eller hyldes som et autentisk udtryk for oprigtige følelser.

En række særligt synlige eksempler på, hvordan nye udtryksformer bringes i anvendelse på kirkegårdene, optræder på barnegravsteder. Det svært acceptable i de alt for tidlige dødsfald involverer ikke overraskende stærke følelser, og for nogle forældre indgår en til tider imponerende kreativitet i forbindelse med udformningen af deres barns sidste hvilested. Gendannede, der kan forsyne familiens fælles historie med dokumentation, f.eks. fotografier, synes særligt vigtige for forældre, hvis barn kun nåede at leve ganske kort. Ved at give barnet et navn og et gravsted får forældrene mulighed for at dokumentere, at barnet har eksisteret, om end ganske kort, og de kan synliggøre deres sorg i et offentligt rum inden for socialt

acceptable former. Denne synliggørelse er af særlig væsentlighed i forbindelse med børns dødsfald, hvor oplevelsen af omgivelsernes manglende evne eller vilje til at lytte forhindrer de sørgende i at tale frit. Forældre, som har mistet et barn, oplever ofte, at andre forældre ikke bryder sig om at tale med dem om tabet, da det bringer deres egen angst for at miste op til overfladen. Derfor må fortællingen om den afdøde finde andre veje, og behovet for at etablere et reservat af lykke, hvor barnets nærvær kan genkaldes for en stund, bliver således et vigtigt redskab i nogle tabsforældres sorgarbejde.

Tro, håb eller kærlighed?

Ved udformningen af nutidige barnegravsteder går idealet om et personligt præg hånd i hånd med en række tydelige fællestræk. Tony Walter har bemærket, at des højere grad af individualitet, der fordres af den enkelte, des mere vil han eller hun søge inspiration hos ligesindede. Det gælder særligt i forbindelse med livsfaser, der er præget af forandring, og Walters iagttagelse bidrager til at forklare, hvorfor der netop på de stærkt individualiserede gravsteder findes så mange lighedspunkter i udvælgelsen af genstande. Vi skal alle være helt os selv, men helst på samme måde som alle de andre. Ud fra dette forhold er det muligt at skildre nogle hovedtræk i de typer af gravpynt, som optræder på nutidige barnegravsteder, og jeg vil i det følgende arbejde ud fra eksempler hentet i 2007 på de to århusianske storbykirkegårde, Nordre og Vestre Kirkegård.

Den mest markante type af gravpynt på barnegravsteder er det legetøj, som står så sært forladt og vidner om, at der ikke længere er nogen til at lege med det. Det vidner også om, hvordan bevidste valg truffet om bestemte forbrugsgoder begynder allerede i barndommen. Endnu inden de har lært at læse, forstår de fleste børn at aflæse en lang række produkters særlige varemærke, og den evne bruger de især ved deres valg af legetøj. Således søges en særlig personlig præference afspejlet gennem anbringelsen af legetøj af ganske bestemte mærker. Barnets identitet afspejles gennem helt specifikke genstande, så vidt det lader sig gøre. Kun i de tilfælde, hvor barnet endnu har været for ung til at have sit eget legetøj, bliver legetøjet taget i anvendelse som et kollektivt udtryk, og her falder valget ikke sjældent på bamser, hvis blide former og bløde materialer danner en kontrast til kirkegårdens kolde sten og grus. Den del af meddelelsen med legetøjet, som henvender sig til det offentlige rum, handler om både om barnets personlighed og

Barneværelsets blide former og bløde materialer overført til naturmaterialer og anbragt mellem vissent løv og perlegrus. Men kan det blide og det bløde fortsat skabe tryk hos det døde barn?

Vestre Kirkegård, Århus, oktober 2007.

Foto: Forfatteren.

forældrenes fortsatte, omhyggelige varetagelse af de afdødes behov: børn har brug for legetøj for ikke at kede sig. Derved ligger der en forestilling om en kommunikation mellem de efterladte og de døde børn bag brugen af disse genstande, og den går igen i brugen af to andre typer genstande på gravstederne.

Selvom brugen af lys og engle ikke er forbeholdt barnegravsteder, så udgør disse genstande dele af et samlet udsagn, hvor der sættes selvstændige accenter på deres anvendelse. Lys tjener ligesom legetøj til at give gravstederne en lighed med hjemmets velkendte træk ved identiteten mellem de genstande, som findes begge steder, og de indgår ligeledes i en

brug, hvor ønsket om fortsat at vise den afdøde omsorg kommer til udtryk. Tændte lys dokumenterer tydeligt, at der har været nogen ved graven for nylig, og i sammenligning med de spor af besøg, som tilstedeværelsen af friske blomster vidner om, så bevidner et tændt lys en endnu kortere distance i tid, hvilket viser, at den afdøde stadig er mål for de efterladtes aktive omsorg. Ved at tænde lys på et barnegravsted ligger yderligere den helt umiddelbare forestilling lige for, at barnet ikke efterlades alene i en mørk grav. Ligesom der bliver tændt lys på børneværelser, så længe barnet har behov for det, så etableres der et billede af trygge omgivelser ved at tænde lys på gravstedet.

Engle er gennem de senere år blevet et hyppigt motiv i en bølge af film og bøger. Her optræder de især i skikkelse af skytsengle, og særligt tanken om afdøde i engles skikkelser vinder frem. De to typer af engle bliver til én, og resultatet er tanken om, at kontakten til de afdøde fortsætter ved, at de

Legetøj, en engel, et træ-kors, et brændende lys og et hjerte af mos og strå. De fem fælles elementer for nyere barnegravsteder. Nordre Kirkegård, Århus, december 2007.
Foto: Forfatteren.

som skytsengle våger over de efterlevende. Derved bliver tidligere tiders forestillinger om spøgelsestrængt i baggrunden, og den dermed forbundne uhygge forsvinder.

Denne forestilling om afdødes videre liv som skytsengle står dog i modsætning til signalværdien i barnegravstedernes øvrige inventar. Hvis de døde børn er i stand til at beskytte deres efterladte familie, virker familiens fortsatte omsorg for børnene ikke længere logisk. Set i det perspektiv giver det mere mening, hvis forestillingen knyttes til en engel, der våger over graven og beskytter barnets videre færd. Dette motiv kendes fra folkelige forestillinger og optræder bl.a. på glansbilleder og andagtsbilleder, og det kan have fundet sin vej til kirkegården sammen med den bølge af popularitet, som religiøs kitsch vandt i boligindretningen fra midten af 1990'erne. Mere sandsynligt er det dog, at der ligger en umiddelbar forestilling om, at barnet ikke bør være alene, bag. Ligesom lysene brænder videre, når de besøgende har forladt kirkegården igen, så bliver englene tilbage og tager på forældrenes vegne vare på barnets tarv.

Mens legetøj, lys og engle samlet set lader sig forbinde med meget håndgribelige forestillinger, så optræder der også mere abstrakte symboler på de nyere barnegravsteder, og de mest markante blandt disse er hjerter og kors. Hjertet er så udbredt og velkendt et symbol, at det kan forekomme næsten banalt at kommentere brugen af det. På kirkegården angår brugen af hjertet også det banale – det, der ifølge filosofen Walter Benjamin lader sig gribe, når vi griber det gode, som ligger os nært. Kærlighedens evige bånd er det, der knytter os til vores nære, og det ønskes i høj grad afspejlet på de personligt udstyrede gravsteder. Med brugen af mange hjerter bliver det tydeligt markeret, at gravstedet er indrettet af kærlighed til de afdøde, og at tingenes verden befinder sig tæt inde på livet af de efterladte. Den kærlighed, som ikke længere lader sig udtrykke direkte til det døde barn, finder i stedet sin vej gennem tingenes verden.

Hvorvidt det skyldes udstrakt brug af hjerter eller andre faktorer, så er det påfaldende, hvordan brugen af kors næsten er helt forsvundet fra de nyere gravsteder på de to århusianske kirkegårde. Korset er det kristne symbol par excellence, og med dets henvisning til Jesu død rummer det ligeledes en reference til det kristne håb om genopstandelse. Derfor har det helt naturligt haft en stor udbredelse på kristne kirkegårde, men dette udtryk for tro og håb er ved at blive fortrængt af

kærligheden udtrykt gennem brug af hjerter. Hjertet udtrykker sammen med lysene, legetøjet og englene en opretholdelse af en relation til det døde barn, som bæres af den oplevelse af nærvær, der bliver mulig i gravstedets ritualiserede rum. Dette nærvær lader sig aktualisere her og nu modsat det kristne genopstandelseshåb, som hører en endnu ukendt og givetvis fjern fremtid til. Denne aktualisering er en væsentlig motivation for den aktive brug af de rigt udstyrede gravsteder, og den lader sig bære af synliggørelse af genkendelige elementer. Anderledes forholder det sig med et håb. Det kan bæres tavst og usynligt.

Mens hjertets repræsentation af kærlighed er universel og utvetydig, er forholdet til genstanden for denne kærlighed præget af en ambivalens, der angår den afdøde, som er til stede i de efterlattes erindring samtidigt med, at de ikke længere lader sig gribe fysisk i hverdagen. I stedet for bliver oplevelsen af nærvær gjort håndgribelig med brugen af materielle genstande på gravstedet. Korset, som peger mod en sejr over døden og en fremtidig samhørighed, bliver i denne sammenhæng fortrængt af hjertet, som peger på den kærlighed, der var, og som fortsat føles gennem et nutidigt nærvær på gravstedet.

Dårlig kunst og god religion

Når dødens tavse tale besvares med sorgens stille sprog, kan stilheden nogle gange virke larmende. På en række nyere gravsteder optræder et flimrende formsprog, som danner kontrast til kirkegårdens overordnede ramme, hvilket nogle steder vækker anstød. I en tid, hvor forbrugermagasiner orienterer sine læsere om gør det selv-begravelser, og hvor innovative bedemænd i udlandet indgår hidtil usete alliancer med fodboldfans, vil det dog være vanskeligt at undgå, at en øget grad af personliggørelse af gravsteder fortsat vil finde sin vej til de danske kirkegårde.

Det er ikke alle, der hilser elementerne fra privatsfæren velkommen i kirkegårdens overordnede ramme, men træder man et skridt tilbage og betragter nyere teori om kitschens væsen, kan dens brug finde sin berettigelse. Dårlig kunst kan blive til god religion, da kitsch kan rumme og udtrykke størrelser, hvis udtryk ellers er forbeholdt ritualer og kunst. Den kan åbne for, at kirkegården bliver til en drømmefabrik, hvor opretholdelsen af private reservater af lykke fortrænger tidlige tiders overordnede fortælling om et fremtidigt genopstandelseshåb.

Placeret mellem legetøj og et hjerte af strå inviterer et udskåret græskarhoved et savnet barn til at deltage i familiens fejring af allehelgensaften.

Nordre Kirkegård, Århus, november 2007.

Foto: Forfatteren.

At dette er trængt i baggrunden på de kommunalt administrerede kirkegårde i Århus kan næppe overraske. Det må derimod stadig stå til debat andre steder, hvilken fortælling man ønsker, der skal udspille sig i kirkegårdens fælles rum.

Et centralt spørgsmål i den drejer sig om, hvordan der kan skabes balance mellem hensynet til sorgforløb, som involverer gravsteder med individualiserede fortællinger og mindre segmenters fælles fortælling, sat i forhold til den overordnede, fælles fortælling om det grundvilkår, at døden tager os alle.

Litteratur

Benjamin, Walter (1927): *Traumkitsch*. In: Dettmar, Ute und Thomas Küpper (red.): *Kitsch. Texte und Theorien*, Reclam, Stuttgart 2007.

Davies, Douglas J. (2005): *A Brief History of Death*, Blackwell Publishing, Malden Massachusetts.

Jacobsen, Michael Hviid (2001): *Dødens mosaik – en sociologi om det unævnelige*, Gyldendal, København.

Liessmann, Konrad Paul (2002): *Kitsch! oder Warum der schlechte Geschmack der eigentlich gute ist*. In: Dettmar, Ute und Thomas Küpper (red.): *Kitsch. Texte und Theorien*, Reclam, Stuttgart 2007.

Walter, Tony (1996): *The Eclipse of Eternity. Sociology of the After-life*. Macmillan Press, Basingstoke.

Walter, Tony (1999): *On bereavement. The culture of grief*. Open University Press, Maidenhead, Philadelphia.

Det flygtige og det flydende

Nye tendenser

Af Anne-Louise Sommer

Forskningsleder & lektor ved Danmarks Designskole, København

Ændringerne på kirkegårds-kulturens område er mangfoldige her i det tidlige 21. århundrede. En bred vifte af nye tendenser kommer til udtryk, som man også løbende har kunnet læse om i Årsskrift for Kirkegårds-kultur i de senere år. Tendenserne er mange, og det er karakteristisk, at de ikke bare kan reduceres til en enkelt – eller ganske få. De peger i mange retninger, og indimellem oplever man, at tendenserne kan synes ganske uforenelige. Vi er vidner til indimellem ganske eksplicitte udvekslinger blandt kirkegårdens forskellige brugergrupper. Blandt de, der indtager et mere konservativt, traditionelt synspunkt, og de, der repræsenterer nybruddet og forsøget på at tænke brug og ritualer på ny i direkte dialog med det omkringliggende, verdsliggjorte samfund. Fra tid til anden nærmer denne dialog sig en veritabel kulturkamp mellem gammelt og nyt.

Det er en væsentlig pointe, at det i en vis forstand genstridige, der præger disse nybrud, ikke kan sættes på en entydig formel. På den ene side ses en voldsom eksponering af individet i form af individualiserede begravelsesritualer og stadig mere fortællende og spektakulært iscenesatte gravsteder. På den anden side ligger der en trang til selvforglemmelse bag ønsket om næsten umærkeligt at overgå til naturens kredsløb, som synes at være en væsentlig drivkraft bag begravelsen i uindviet jord i skovområder – eller blot at blive stedt til hvile på et af kirkegårdens skovimiterende afsnit, hvor der ofte er stramme reguleringer og begrænsede muligheder for individuel udsmykning. For blot at nævne to tendenser, der tilsyneladende eksisterer i samtidighed, og som afspejler hver sin pol

i spændingsfeltet mellem det almene og det specifikke, mellem det anonyme og det individuelle.

På trods af mangfoldigheden mener jeg alligevel, at man kan udpege to overordnede træk i samtidens kirkegårdskultur, der indrammer de iøjnespringende og markante skred, der aktuelt kan identificeres. Det vedrører de to helt overordnede kategorier: Tid & Rum, der til alle tider har været en gennemgående rød tråd og udfordring, når kirkegårde har skullet anlægges. For hvordan kan kirkegården blive det, der medierer mellem det dennesidige og det hinsidige, det nærværende og det fraværende? Mellem erindringens tid og den levede tid? Mellem det, der er, og det, der var? Og hvordan kan kirkegården blive den fysiske lokalitet, der på en gang er og ikke er? Et

Foto: Forfatteren.

fysisk sted, der er lokaliserbart samtidig med, at det refererer til det ikke-sted, som vi ikke selv kan gøre os erfaringer om. Der er altså allerede – og har været det historisk – indlejret en høj grad af tvetydighed omkring kirkegården som tidsligt og rumligt fænomen.

Hvad angår dødens rum, på kirkegården såvel som andre steder, vil det være min påstand, at den rumlige kategori i stigende grad lader sig karakterisere som flydende. Det flydende rum har som udgangspunkt antagelsen om, at et sted ikke er en én gang for alle veldefineret rumlig kategori. Steder er historisk foranderlige fænomener, der kan antage mange former. Et sted i traditionel forstand er en stabil størrelse. I supermoderniteten bevæger vi os i stigende grad i retning af, at ikke-steder bliver en mere udbredt kategori. Steder der betegner mellemrum, steder der ikke har et distinkt præg, steder der peger i mange retninger og tjener mange funktioner – steder der er transitsteder og vigtige knudepunkter i en verden præget af mobilitet og hastige skift.

Disse ændringer vinder også indpas på kirkegården, hvor den traditionelle kirkegård, der kun tjener én funktion og er klart afgrænset af en kirkegårdsmur, ikke længere er den eneste mulige. Rundt om i landet er vi vidner til, at de større byers assistenskirkegårde omdefinierer dele af kirkegården til andre funktioner end de, der knytter sig til begravelser – det kan eksempelvis være rekreative funktioner, som når delarealer udlægges til bypark – eller at større arealer af de kirkegårde, der aktuelt er i brug, henligger med store, åbne græsplæner, hvor der tidligere var gravsteder. I begge tilfælde opleves græn-

serne utydelige. Et stort åbent græsareal med et par spredte, ældre gravsteder signalerer ikke umiddelbart kirkegård, men er en blandform, som de fleste brugere og besøgende vil forholde sig tøvende over for. Sammenholdes det med aktiviteter som boldspil, picnic eller solbadning, der vil være fremmede for mange i en kirkegårds kontekst, bliver det endnu sværere at afkode stedets primære funktion. Rummet er flydende, og det er ikke let at sige, hvor det ene stopper og det næste begynder. Udviklingen omkring naturafsnit på kirkegårde er en anden variant af det flydende rum. Her lægges de skovimiterende afsnit ofte i kirkegårdens periferi, hvor de til tider næsten umærkeligt glider over i det omkringliggende, der meget vel kan være et nærliggende naturområde eller en skov. Også her er grænserne flydende.

Endnu har vi ikke konkrete erfaringer med begravelser i uindviet jord i Danmark, om end der nu lovgivningsmæssigt er åbnet op for det. Hvordan det bogstaveligt vil udmønte sig, må tiden derfor vise, men man forestiller sig de omtalte dedikerede arealer i en statsskov, hvor urnerne nedsættes uden

Høsterkøb Kirkegård.
Foto: Forfatteren.

synlige spor. Formentlig vil der heller ikke her blive tale om tydelige og klare grænsesætninger. Og endelig behøver en kirkegård ikke at være et fysisk og stabilt sted. På internettet kan man besøge virtuelle kirkegårde og mindesteder uden bindinger til rum og tid. Her forandres alt i takt med brug, og den virtuelle kirkegård formes af brugerne. Lige så let som det er at uploade informationer, lige så ubesværet fjernes de eller erstattes af andre.

Ser vi nærmere på de tilkendegivelser og følelsesmæssige udtryk, der udspiller sig inden for rammerne af de enkelte gravsteder, har der ligeledes gennem de seneste tiår fundet grundlæggende ændringer sted. Overordnet kan det karakteriseres som de flygtige udtryk. Det flygtige favner en lang række forskelligartede udtryk i et bredt spektret felt lige fra levende lys, breve, digte og tegninger til udsmykning i form af blomster, genstande og legetøj på barnegravstederne. Distancen til en traditionel gravmælekultur, hvor budskabet er mejslet i sten eller marmor og næsten står evigt, sat en gang for alle, er tydelig.

De flygtige udtryk bliver i stedet for eksempler på den individuelle sorg som en kontinuerlig proces, hvor de enkelte faser sætter håndgribelige spor. At de flygtige udtryk fastholdes, gentages, varieres over tid er tegn på, at der drages omsorg for gravstedet. Det bliver vidnesbyrd om et socialt fællesskab,

Høsterkøb Kirkegård.
Foto: Forfatteren.

og helt konkret fungerer de flygtige udtryk som mediatorer mellem det offentlige og det private rum - og de bidrager til en domesticering af gravstedet. De siger derfor i høj grad noget om de efterladte og den sorg, der binder dem til afdøde i et tidsligt kontinuum.

Dette bliver særlig tydeligt i forhold til barnegravstederne. Her kan man ofte følge den af døden standsede udvikling. Barnets 'hvis ikke ..' alder afspejles helt ned i det valg af legetøj, som gravstedet udstyres med. For den barnegrav, hvor fødsels- og dødstidspunktet er sammenfaldende, vil der således med tiden kunne tegnes en udvikling fra sutteflaske over byggeklodser og biler til plastikrevolvere. I den forstand udfolder de flygtige udtryk sig i spændingsfeltet mellem det alermest almene, som det eksempelvis ses i den overordnede forældre-barn relation, og det ganske unikke som det udtrykkes i helt specifikke genstande og ritualer, der er forankret i den individuelle biografi.

Ligesom de levendes kultur sætter individet, det såkaldte almindelige menneske i fokus med reality-shows og docu-soaps, således træder også de dertil svarende gravsteder frem og gør sig bemærkede i en til tider lavmælt, til tider mere højroset tone. Vi knytter os til hinanden i situationsbestemte fællesskaber, der på en gang iscenesætter det enkelte menneskes helt unikke personlighed, men samtidig sanktionerer det socialt inden for rammerne af fællesskabets veldefinerede kodeks. Dette paradoks synliggøres også i kirkegårdskulturen.

Det flydende og det flygtige vedrører måske nok i en overordnet forstand det rumlige og det tidslige. Men de er også tæt sammenvævet. Det flydende rum er netop flydende, fordi det har et væsentligt element af det flygtige i sig. Ligesom den flygtige tid er flygtig, netop fordi den er flydende.

Det vil formentlig være for tidligt at udråbe et paradigmatiske skift i kirkegårdskulturens velkendte format. Men at der er noget i gærde, der peger i retning af fundamentale og radikalt vidtgående ændringer, er tydeligt. Endnu har dette ikke udkrystalliseret sig i konsistente og karakteristiske tendenser – og det er selvsagt stadig spørgsmålet, om det vil? Og i bekræftende fald hvornår? Og på hvilken måde? Mens vi venter, kan vi så glæde os over, at udviklingen på mange danske kirkegårde vidner om, at kirkegårdskulturen er lige så sprællevende, uregerlig og vanskelig at sætte på entydig formel som de levendes kultur.

Gravminder på Mors

Af Mette Haakonsen

Kunsthistoriker og ekstern lektor i visuel kultur

Det er nu egentligt noget dumt noget. Det var Erik Heides første kommentar, da jeg en solrig augustdag havde sat mig godt til rette i hans store sorte Land Rover, fuld af forventninger til de kommende dage, hvor han havde indvilget i at lade sig interviewe og fremvise de mange gravminder, som han har skabt til fødeøen Mors. *Ja, det er da alligevel noget pjat, at du skal rejse herover for at se de gravsten.* Det er jo bare sådan nogle, jeg har lavet til familien og andre, jeg har kendt. *Det er ikke noget særligt.* Og nej, det er ikke noget særligt for billedhuggeren Erik Heide at lave en gravsten. At vi alle skal dø en dag og have en sten, der markerer et levet liv, er for Heide det naturligste i verden. Så naturligt, at han også har sin egen og sin hustrus smukke

Heide – portræt i værksted.
Foto: Forfatteren

gravsten liggende parat i sit værksted. Men man er ikke i tvivl, når man ser Heides gravminder. De adskiller sig markant fra nutidens masseproducerede gravsten. De er skabt af en kunstner med en klar vision.

Billedhuggeren Erik Heide (f. 1934) har udført gravsten siden han var 25 år gammel, hvor han på familiens anmodning gik med til at skabe et eftermæle i marksten for hustruen til en fjern slægtning. Siden er det blevet til mindst 25 individuelle gravsten, adskillige monumenter til fællesgrave og et enkelt til kongehuset – Kong Frederik d. IX og Dronning Ingrids gravsten i et udendørs gravkapel ved Roskilde Domkirke. Ingen kender det eksakte antal gravminder fra Heides hånd. Men hovedparten er skabt til slægtninge eller gode venner på Mors, og der er størst koncentration af dem på Ansgar kirkegården i fødebyen Øster Jølby og i mindre omfang på Lødderup Kirkegård og i den bakkede by Flade, hvor Erik Heide har været bosat de sidste 50 år.

Erik Heides sten skiller sig ud på kirkegårdene uden at være højtråbende. Når de fanger opmærksomheden, skyldes det dels helt simple visuelle virkemidler som et rundt hul i stenen, dels et enkelt og harmonisk formsprog, så velintegreret i stenen og i omgivelserne, at det synes næsten selvfølgeligt. *Gravsten skal ikke kæmpe indbyrdes om opmærksomhed*, siger Erik Heide, da jeg beder ham uddybe, hvorfor hovedparten af hans sten er forholdsvis små, og kun et fåtal har karakter af rundskulpturer. *Det er jo ikke fordi, jeg har noget imod store kirkegårdsskulpturer. De kan virke meget naturlige på en storbykirkegård*

Ansgar Kirkegård, Øster Jølby. Heide gravsten.
Foto: Forfatteren.

Heide gravsten. Ansgar Kirkegård, Øster Jølby.
Fotos: Forfatteren.

– fx på Assistens Kirkegård i København. Men det er i mine øjne malplaceret, når et stort marmorkors eller en engel stikker frem, højt hævet over de øvrige sten på en landsbykirkegård. Det ødelægger den overordnede linje. Men man skal ikke tage fejl. Det er ikke beskedenhed, men derimod dybt forankrede kunstneriske grundideer, der præger Heides holdning til gravsten.

Erik Heide er i dag mest kendt for sit bidrag til moderne kirkekunst, offentlige skulpturer og de seneste år også for sin vidunderlige bolig og have, der ligger som en stor kunstinstitution eller et stykke land art i det bugtede landskab. Heide blev egentlig uddannet inden for maleri og grafik på Kunstakademiet i København, men efter en kort indføring i billedhuggerkunsten i 1954 af vennen og billedhuggeren Ole Christensen blev kursen lagt om. Sten og støbejern har siden slutningen af 1950'erne været hans primære materialevalg – ikke kun til gravminderne. At Erik Heide endte med at vælge billedhuggerfaget beror ifølge ham selv på tilfældigheder, men hænger også sammen med hans baggrund. Efter endt uddannelse i

Heide gravsten. Ansgar Kirkegård, Øster Jølby og Flade Kirkegård.
Fotos: Forfatteren.

København tog Heide tilbage til Mors og benyttede lokalerne ved sin farbrors smedje og begyndte, som han selv beskriver det, at se sig selv udefra. Og han brød sig ikke om det, han så: En ung stærk mand med pensel og radernål, mens mændene i den tilstødende smedje baksede rundt med tungt jern. Og det er gennemgående for Heides selvopfattelse. Han vægrer sig ved rollen som moderne, autonom kunstner, der udelukkende skaber kunst for kunstens egen skyld. Hans kunst skal have en håndfast betydning for andre mennesker, og han finder sig godt ved bestillingsarbejder – hvis han vel at mærke får frie rammer. At det i sidste instans er hans kunstneriske vision, der er betydningsfuld, skinner rent igennem, da vores snak falder på hans udsmykning af kirker. Heide hæver stemmen lidt, som han har for vane, når noget virkelig ligger ham på sinde: *Jeg kan ikke lide det ord - "kirkekunst". Jeg laver kunst til kirker. Enten er det kunst, eller også er det ikke.* Erik Heide er et høfligt, venligt, roligt og selvironisk gemyt. Men han ved, hvad han vil med sin kunst – og han går nødtigt på kompromis.

Forenkling og harmoni

Forenkling er en af de dominerende ledetråde i Erik Heides kunstneriske virke. Heides motivkreds er genkendelig. Fauna, flora, menneskeskikkelser og symboler fra europæisk billedtradition, både den forhistoriske og den kristne, manifesterer sig i hans skulpturer. Gravminderne er ingen undtagelse. Afrundede kors er i flertal – men ikke to er ens. Ét er højt og slankt, ét er lille og kompakt, ét er udsmykket med stråleglans i relief, og et andet har hul igennem. Vi ser også et gravminde, der har fået form som et møllehjul på vej ud over kanten på en tilhugget blok. Det er granitten, der er det foretrukne materiale, og flere af stenene er tilhugget og dekoreret med relieffer: Kornaks, labyrinter, kors og fugle. Mange fugle. Svaler, duer og en hane med de fineste, kantede sporer.

Også bogstaverne, der giver korte data om afdøde, har Heide tegnet op og i mange tilfælde selv udhugget, så de harmonerer med stenens form og det skulpturelle udtryk. Harmoni er i det hele taget et nøgleord for Erik Heide, og et af midlerne hertil er brugen af "smukke mål". *Jeg går op i, at det skal være nogle bestemte mål. Det skal gå op. 60x40 er fx smukke mål. Ellers kan jeg ikke arbejde med det.* Og princippet afspejles i gravmindernes udtryk. Det er sten, der i al deres enkelthed udstråler ro, klarhed, harmoni og æstetisk kvalitet.

Enkelte af Erik Heides gravminder er udhugget i store marksten. Da vi kører rundt på det smukke Mors, ser vi både gravhøje og store sten på vores vej, og Heide fortæller, at han er fascineret af disse fortidslevn, ikke mindst kæmpestenene, der efter jorden er blevet opdyrket ligger som et særsyn og påkalder sig sagndannelser. Men Heide har hverken et natur- eller nationalromantisk forhold til de store sten, og hans gravsten er alle kunstnerisk bearbejdede. *Det skal da være sådan en rigtig sten. Stenen skal hugges til, så man kan se, at det er en stele, man sætter op. Det er jo et menneske, der har levet og nu skal have sit sidste mærke,* forklarer han.

Mange af Heides sten associerer til tidlig kristent billedsprog, især til den romanske kunst. Og Heide er ovenud tilfreds med denne sammenligning. Han er meget optaget af den forening af ydmyghed og kraftfuldhed, som karakteriserer kunst fra den romanske periode. Men Heide har også suget inspiration til sig fra moderne kunst. Blandt de kunstneriske ungdomshelte finder man især dem, som eftertiden har givet prædikater som kubister, primitivister og fauvister, såsom Pablo Pi-

casso, der søgte inspiration i afrikanske masker og legede med geometriske grundformer, Georges Rouault, der forenkede og fornyede fortolkningen af religiøse motiver, og den italienske billedhugger Marino Marini, der bl.a. lod sig inspirere af etruskisk kunst. Men det er den engelske billedhugger og grafiker Henry Moore, der frem for nogen har haft afgørende betydning for Heides kunstneriske udvikling. Moores inspiration fra "primitiv" kunst, de forhistoriske stensætninger og hans kunsts og private livs samhørighed med naturen vakte stor genklang i en ung Erik Heide, der opsøgte Moore-udstillinger rundt om i Europa. Og fascinationen er intakt den dag i dag.

Person- og stedspecificitet

Heides gravminder på Mors er i mange tilfælde personspecifikke. Hvert eneste menneske fortjener et mærke, og helst et der afspejler deres personlighed eller liv, hvis man spørger Erik Heide. Eller som han også udtrykker det lidt tørt: *Jeg kan jo ikke lave en lille, tyk sten til en høj, tynd mand*. Og dette er også en af de væsentlige grunde til, at Erik Heide oftest siger nej til at udføre gravsten til personer, han ikke har kendt. Derimod har Heide tildelt en bondemand fra Flade-egnen kornaks, en dreng i familien har fået en lille sten, og det eneste gravminde, hvori der indgår træ som materiale, er gravmindet til direktøren for en tømmerhandel. Gravmindet til Heides egen far, der hører til et af de flotteste, er også udtænkt i relation til farens liv. Det er formet som en stenblok – som en lille stele – og i relief er udhugget en labyrinth med Jesus på korset i midten. Igen velkendte symboler og et enkelt formsprog, der gør stenen visuelt tilgængelig for alle. Men der ligger en personlig

Heide gravsten – Heides far, Ansgar Kirkegård, Øster Jølby.
Foto: Forfatteren.

begrundelse bag: *Min fars liv var ikke let. Han var ikke troende, men blev det på sine gamle dage – som så mange andre. Han søgte hele sit liv, og måske fandt han et svar. Derfor syntes jeg, han skulle have en labyrint og en mild Jesus-figur.*

Erik Heide anskuer altid sine udsmykninger og skulpturelle formgivninger som integreret i et større hele. Hans kunst er stedspecifik, ikke mindst med hensyn til en harmoni mellem natur og kultur, og i tilfældet med gravminderne med hensyntagen til hele kirkegårdsrummet og "genius loci" (stedets ånd). I naturlig forlængelse heraf er land art og landskabsarkitektur også to kunstneriske udtryksformer, som optager Heide. Det kommer bl.a. til udtryk i hans kæmpe have, der ligger på en skråning og et plateau, og som rummer høns og duer, urtehave og blomster afgrænset af lave hække, buske klippet i kupler eller fugleforme, forskelligartede drivhuse, en gravhøj, stier, stenlagre og skulpturer. Det hele er nøje afstemt og skabt med blik for akser, symmetri og terrænets visuelle og rumlige værdier – alt sammen med henblik på at udfolde stedets ånd.

Det er også stedets ånd, der har medvirket til Erik Heide og hustruen Bentes valg af kirkegård til deres eget gravsted. Man kunne måske have forventet, at Erik Heide ville stedes til hvile på Ansgar Kirkegård, der er slægtens primære gravsted, og hvortil han har skabt flest gravsten og i øvrigt for nyligt har indgået i en større restaurering af Ansgar Kirke. Men Ansgar og Flade Kirkegård er to meget forskellige landsbykirkegårde. Ansgar Kirke er bygget op i røde mursten i 1871, og kirkegården afspejler kirkens status som ramme om den store Morsø Frimenighed. Det er en forholdsvis stor kirkegård med friseret grus, og den føles meget åben efter elmetræernes nylige fald. Flade Kirkegård er meget mindre. Den ligger stemningsfuldt på en af byens mange bakketoppe med flot landskabsudsigt, omkranset af et århundrede gammelt stendige og omkring en enkel romansk kirke uden tårn og med spor fra de gamle stenmestre: En gravsten med kors, et solur, en mindeindskrift, Guds velsignende hånd og to ansigter i relief højt oppe på våbenhuset, som Heide udpeger med stille begejstring. Og det er her – lige skråt over for kirkens hovedindgang og med øjenkontakt med de to romanske ansigter og en Erik Heide-skulptur af fire mænd – at han og hustruen har købt skøde til deres gravsted, og hvor deres sorte gravsten en dag vil blive lagt side om side, så de danner en kvadrat og med tiden omslutes af efeu eller vedbend. Heides begrundelse for at sætte sit sidste mærke på Flade Kirkegård og ikke på slægtens kirkegård

i Øster Jølby kommer ikke som nogen overraskelse. Han har boet i Flade i 50 år. Det er hans sted, og kirkegården har det, han også kalder "en god ånd".

Døden

Når en ven eller et familiemedlem henvender sig til Erik Heide for at bestille en gravsten, griber han det i store træk an som ved alle sine andre kunstneriske produktioner. Han laver skitser, modeller, præsenterer det for bestillerne, udvælger sten og hugger ud. På spørgsmålet om, hvorvidt det er et arbejde, der tynger ham, svarer Heide højt og tydeligt nej. Døden er langt fra et tabu for Erik Heide og hans hustru Bente, der er tidligere patolog. Ikke alene har de deres egne gravsten liggende i Erik Heides værksted, men de har også, hvad de kalder en "Dødebog", hvori de har nedfældet alt omkring deres "sidste vilje".

Heide-ægteskabet har flere dødssymboler som udsmykning. I deres hjem, der er under evig forenkling, bliver et Roualt-stik fremhævet som en af de få genstande, der "nok får lov til at blive hængende". Det er et sort/hvidt billede af et skelet, der hænger som det eneste værk på en hvid endevæg, synligt fra flere steder i huset. Erik Heide løfter værket ud fra væggen for at indvie mig i dets foruroligende titel: "Døden tog ham, da han stod ud af pinslernes seng"! Det er langt fra ejendommens eneste synlige knogler eller eksempel på, at døden konfronteres og til tider omgås med humor, selvom Heide understreger, at det naturligvis også for ham er en alvorlig sag. Erik Heide har en stor medmenneskelighed og indlevelsesevne, og når han fortæller om triste skæbner bag

Georges Rouault-stik i Heides hjem.

Foto: Forfatteren.

Stenlager i Heides have.
Foto: Forfatteren.

nogle af de gravminder, han har udført, taler han meget lavt og langsomt og ser lidt ned. Men Erik Heide kan også fortælle, at han tidligere har haft en større samling sprælske mexicanske skeletfigurer, som han har skilt sig af med for længst – som han gør med så meget andet, der forstyrrer eller bare er unødvendigt. Og over døren i det sparsomt udsmykkede værksted hænger der en kranieskulptur, hvor andre, i hvert tilfælde førhen, måske ville have en hestesko. Og der er flere eksempler: Romantikken i to aflagte, hvide marmorgravsten formet som puder nedtones af to dyrekranier, der ligger til hvile på dem. Et andet sted i haven tages begrebet "den evige søvn" bogstaveligt. Tæt omsluttet af græs ligger en kantet sten med bogstaverne SØVN skrevet hen over i de smukkeste bogstaver i sandblæst, rustfrit stål. Et af havens drivhuse er også inddraget i dødens univers ved at blive kaldt "Kapellet" pga. to hvide, indhuggede stenbænke, som Heide beskriver som sarkofager – en til ham og en til hustruen. Endelig kan jeg ikke undlade at sammenligne hele den skrånende forhave med en kirkegård pga. kombinationen af firkantede hækomkransede haverum, Kapellet og Heides stenlager med mere eller mindre tilgroede skulpturer og gamle, kasserede gravsten. *Det har jeg aldrig tænkt på*, lyder det fra Heide. Han griner lidt. *Men det kan godt være. Det er da en meget sjov tanke.*

Fremvisningen af Erik Heides egen gravsten sker også uden den mindste sindsbevægelse fra Erik Heides side, hvorimod jeg må indrømme, at jeg personligt bliver lidt beklemt, da Heide fjerner beskyttende pap og tæpper fra en stor, massiv sten: Heides egen gravsten. Der står vi så og betragter en ene-

stående sten. En aflang, flad blok i den kostbareste sorte diabas med lettere buet overflade, tekst foroven og et lille relief forneden, der både ligner en blomst og et kors. Og ellers kun den skinnende, glatte stenoverflade uden udsmykning. Heide kører hånden hen over indskriften: "Erik Heide / Billedhugger / Født 1934 / Død /". Der er gjort plads til dødsåret, så det harmonerer med de øvrige indhugninger. Men det er slet ikke det, der optager Heide. Han taler om, at han snart skal se at få slebet på bogstaverne og relieffet, så hele stenen kan få samme bløde overflade som de ligsten, man ser i gulvet i mange gamle kirker. Og også Heides sten skal ligge vandret på graven. *Så er der ligesom lagt lag på*, forklarer han.

Da jeg hen mod slutningen af interviewet spørger Erik Heide, om der er andre gravminder undervejs, ryster han på hovedet. *Nu er der jo snart ikke flere at lave dem til*, tilføjer han med sin muntre nøgternhed. At sætte venner og familie et smukt minde er naturligt for en mand som Erik Heide, der har et afklaret forhold til døden, en klar kunstnerisk vision og den æstetiske og håndværksmæssige erfaring og ekspertise. Og det er på det grundlag, Heide har skabt gravminder, der fremstår som noget helt særligt for kirkegårdsvandrerne.

Heide ved sin egen gravsten udført af Heide selv.
Foto: Forfatteren.

Den grønne død

Af Hasse Neldeberg Jørgensen

Provst

Lov nr. 502 af 17. juni 2008, § 16: "Kirkeministeren kan tillade anlæg af kommunale begravelsespladser. På sådanne skal der af kommunen opføres mindst ét begravelseskapel, medmindre der alene skal ske urnenedsættelse på begravelsespladsen. Folkekirkens præster og præster uden for folkekirken kan foretage begravelse på pladsen". Og i stk. 3 hedder det: "Kirkeministeren kan under ganske særlige omstændigheder tillade anlæggelse af andre begravelsespladser.". Så enkelt og formelt udtrykkes dét, der med tiden kan blive en væsentlig nyskabelse i dansk kirkegårdskultur. Gennem mange år har der været fremsat ønsker fra forskellig side om at få mulighed for især begravelser i det grønne, altså i eksisterende skovområder eller nyanlagte lunde. Og med den nye lovgivning er det formelle grundlag altså på plads, og det skal blive spændende at se, i hvilket omfang der anlægges nye begravelsespladser, og hvordan de vil fremtræde. Èt forhold er i hvert fald væsentligt at holde sig for øje, nemlig at der er tale om begravelsespladser og ikke kirkegårde. Der vil sikkert blive tale om en næsten fuldstændig fravælgelse af traditionelle monumenter/gravsten på de nye skovkirkegårde (undskyld, der gik det allerede galt, for man er jo så vant til at kalde alle begravelsespladser for kirkegårde). Naturen og anlægget i sig selv vil danne et monument, der dels skaber en værdig ramme omkring stedet, gravpladsen, og i øvrigt står det enhver frit for at fortolke sammenhængen mellem buske, træer, minder og en mulig religiøs kontekst.

Vi har i Danmark ret få kirkegårde, der ikke er anlagt ved en kirke eller er anlagt som assistenskirkegård. Der findes skov-

kirkegårde ved en del herregårde, forbeholdt ejeren og dennes familie og evt. folk, der arbejdsmæssigt har haft tilknytning til stedet (besøg f.eks. Skippershoved kirkegård i Mejlgård skov på Norddjursland). Desuden findes en række kirkegårde, der er anlagt i forbindelse med særfor sorgen og andre sociale institutioner (f.eks. Ebberødgård). Og det gælder således, at det kun er forbeholdt ganske få at have mulighed for at erhverve et gravsted på disse skovkirkegårde.

Foreningen Løvfald har gennem en del år plæderet for, at der skulle åbnes mulighed for tilladelse til at blive begravet i naturen, primært tilladelse til at nedsætte urner i skoven uden særlig, synlig afmærkning. I første omgang er Sæbygård og Stouby skove nævnt som en mulighed.

Som nævnt, det bliver ganske spændende at se, hvorhen den nye lov bringer dansk kirkegårdskultur. Og det bliver spændende at følge de overvejelser, man nødvendigvis må gøre sig hos de kommunale myndigheder, og i hvilket omfang og under hvilke konditioner Kirkeministeriet vil tillade nye anlæg. Og så kunne det måske være ganske lærerigt at se på, hvordan man har grebet sagen an i andre lande!

Blomsterflor på Barton Glebe. Kun blomster, der findes i den vilde, engelske flora, tillades på begravelssespladsen.
Foto: The Arbory Trust.

Over there

I det følgende kaster vi blikket mod vest, mod England, hvor man gennem mange år har anlagt et stort antal "alternative" kirkegårde/begravelsespladser. Det skal nævnes, at lovgivningen omkring begravelser er betydelig mere liberal i England end i Danmark. Det er ganske enkelt lettere at få tilladelse til at foretage ikke blot urnenedsættelser, men også kistebegravelser på privat ejendom. Derfor kan man ikke umiddelbart sammenligne. Men lad os alligevel se, om et og andet kunne inspirere eller det modsatte.

I 1991 blev den private organisation "The Natural Death Centre" (TNDC) etableret med henblik på at fungere som et slags videnbank, netværkskoordinator og praktisk vejleder for folk, der ønskede en anderledes begravelse. Nogle ville måske kalde det begravelser med et markant økologisk anstrøg. Deres overvejelser spænder vidt: sjælesorg, palliativ pleje, testamenter, hvad gør man ved dødslejet, begravelser uden bedemand, hjemmelavede kister og meget andet. TNDC udgav for nogle år siden en omfangsrig vejledning: "The Natural Death Handbook" – 4. udg. 2003. Heri finder man en sand guldgrube af oplysninger omkring død og begravelser. Og for interesserede er det også en væsentlig samling af facts omkring gældende love og regler i England. Og, måske, en håndbog til inspiration? Siden 1994 har der også eksisteret en organisation for grupper eller foreninger, der har anlagt eller tænkt sig at anlægge skovgravpladser; "Association of Natural Burial Grounds". Fælles for disse er, at der skal plantes et træ i stedet for opstil-

En "afdeling" på Barton Glebe. Det er næsten umuligt at påvise den præcise placering af de enkelte gravsteder.

Foto: The Arbory Trust.

ling af en gravsten. Det vil sige, at man deler opfattelsen af, at gravpladserne udgør en naturressource, både æstetisk og biologisk. Indtil nu er der anlagt omkring 180 sådanne begravelsespladser i Storbritannien. Og tankevækkende er det, at kun ganske få af disse er organiseret i kirkeligt regi. Så vidt det har kunnet efterspores, er der kun tale om fire.

Barton Glebe

En af disse, Barton Glebe, finder vi i nærheden af Cambridge, hvor Ely stift i 2000 begyndte anlæggelsen af gravpladsen på et 15 hektar stort område, der tidligere har været anvendt til landbrug. Og det er med velberåd hu, at netop denne betegnelse bruges. For stedet er åbent for alle trosretninger. Gravpladsen drives af en til lejligheden oprettet organisation (som man har en rig tradition for i UK), The Arbory Trust. Administrationen har til huse på stiftskontoret i Ely. I første omgang blev der plantet 9.000 træer på den nye gravplads. Der er tale om en blandet kultur af bl.a. eg, ask, lind, pil, kristtorn, kirsebær og birk. Planen for beplantning og vedligeholdelse er udarbejdet i samarbejde med The Forestry Commission, hvilket nogenlunde svarer til Skov- og Naturstyrelsen. I 2002 indviede biskoppen over Ely Stift gravpladsen. Det er bemærkelsesværdigt, at en tværreligiøs gravplads er indviet med et kirkeligt ritual. Det er i øvrigt kun ganske få af skovgravpladserne i England, der er indviet på denne måde.

Sid ned! Til erindring og eftertanke. En bæk i det grønne (vildnis) på Barton Glebe.

Foto: The Arbory Trust.

Barton Glebe fremstår på afstand som skov, om end der indtil nu naturligvis er tale om en meget ung skov. Efter danske forhold ville man nok også sætte spørgsmålstegn ved, om det er rimeligt at tage en så nyanlagt gravplads i brug? Vi ville vel sædvanligvis vente 8-10 år, før vegetationen anses for værende af passende højde og drøjde? Hvorom alting er, så fornemmer man tydeligt allerede nu områdets idé og karakter på Barton Glebe. Den fremstår som et varieret og lettere kuperet anlæg med mindre parceller, små rum, hvortil begravelserne er orienteret. De efterladte vil således nemt kunne finde frem til det sted eller område, hvor begravelsen har fundet sted. Men allerede efter få år vil det være umuligt at sige præcis, hvor graven er. Det hænger sammen med, at der både er en fælles træbevoksning og, såfremt det ønskes, en individuel beplantning i form af et træ.

Dette er vel at mærke ikke placeret præcis ved gravstedets hovedende, men plantet så det passer ind sammen med den allerede eksisterende gruppe af træer. Dog er det lige nu således, at der ikke plantes nye træer, før den oprindelige beplantning fra 2000 har nået en passende størrelse. Derfor tilbydes de efterladte i stedet at kunne "adoptere" et af træerne for £ 50. Træet forsynes så med et nummer, og donationen – med henvisning til den person, man ønsker at mindes – indføres i en

Nyt gravsted på Barton Glebe. Bemærk træpladen t.v. på tuen!
Foto: The Arbory Trust.

protokol, der er tilgængelig i gravpladsens opholdsbygning (der i øvrigt ikke fungerer som kapel).

I den første tid efter begravelsen er det tilladt at lade kranse og buketter ligge på graven. Men der må ikke etableres kummer, vaser eller andet til fremtidig brug. Der lægges også en træplade med afdødes navn. Man kan opfatte det som en erkendelse af, at det især i den første tid efter dødsfaldet er vigtigt for de efterladte at finde stedet. Men træpladen er udtrykkeligt ikke et permanent gravminde og er lavet, så den hurtigt forgår. Derefter er det ikke tilladt at placere permanent afmærkning. En sådan findes dog af hensyn til gravpladsens drift og kontrol med begravelserne. Men afmærkningen er anbragt så diskret, at kun stedets ansatte kan finde den. Og hvad koster det så? Prisen for en enkelt gravplads til kister er £ 750 (og gravstedet sløjfes vel at mærke aldrig), en urnenedsættelse koster £ 50.

Kirkegårdsvedtægten (eller hvad man nu skal kalde den) er rimelig kortfattet og temmelig restriktiv. For netop det overordnede præg af skovland er et "must" for de folk, der står bag gravpladsen.

I Danmark

Nu tænker man måske, at dette her kender vi da allerede på visse danske kirkegårde! Der er mindst ét eksempel (fremragende efter min mening) på et anlæg, en skovkirkegård, der både tilgodeser eventuelle økologiske/organisme-/tilbage-til-naturen ønsker om begravelse og en pæn og ordentlig dansk kirkegård. Og eksemplet er såmænd ikke af nyere dato. Her tænkes på Mariebjerg kirkegård i Gentofte. Her stod den fremragende havearkitekt G.N. Brandt i 1920'erne bag et anlæg, der så at sige tilgodeser enhver smag, når det gælder valg af gravsted. Fra den ganske traditionelle øst-vest vendte hæk-afgrænsede parcel til en skov (skovafdelingen), hvor træer, skovbund og ganske forskellige former for gravminder, kors og små natursten udgør en helhed, der er ganske betagende. Netop fordi gravmindet har sin plads. Ikke dominerende, ikke enestående i forhold til, hvad der omgiver det. Men som en del af en helhed. Og så burde man jo rettelig også nævne Høsterkøb Kirkegård, et andet af Brandts fremragende anlæg.

Et nybrud?

Vi er ved at nå til vejs ende – og måske på vej til et nybrud i dansk kirkegårdskultur? For hvor megen sympati man end

Skippershoved kirkegård.
Kultur og natur;
en traditionel stele ses i en
utraditionel beplantning.
Foto: Forfatteren.

kan have for både engelsk og dansk skovrejsningsag, for opfattelsen af legemet som en del af en naturlig, organisk proces og alle mulige økologiske hensyn, så er der dog stadig (måske altid) det tilbage, at vi vil mindes. Altså ikke et ønske fra de afdøde, men fra de efterladte om at de vil mindes deres kære. Der skal navn på, der skal årstal til, der skal symboler til, skal der! Korset er uundværligt. Og meget andet. Derfor bør skovgravpladser heller ikke være blottet for alt det, der kendetegner os som en kultur, der orienterer sig i forhold til symboler. Vi skal være meget varsomme med at forbeholde skovens gravpladser til ateistiske urnenedsættelser – eller i hvert fald anonyme gravsteder. Hvorfor ikke tage fat på en ordentlig diskussion om skov og monument, om ikke alene urnenedsættelser, men også kistebegravelser på skovgravpladser. Hvorfor ikke overveje, nok engang, hvad indviet jord har af betydning for de, der gravlægger deres døde på et andet sted end sognets kirkegård? Og hvor frie vil vi være, når det gælder den naturlige, frie gravplads?

Hvis man nu har fået lyst til at kigge nærmere på de engelske forhold, kan der henvises til to udmærkede hjemmesider: www.arborytrust.org.uk og www.naturaldeath.org.uk

*Og et p.s.: hvis man har ærinde syd for den dansk-tyske grænse, er der mulighed for at besøge en ny skovkirkegård i Slesvig-Holsten: Ruheforst Segeberger Heide/Hartenholm.
Se nærmere på www.ruheforst.de*

Hvad skal vi med kirkegårde?

Af Karen J. Klint

Kirkeordfører for Socialdemokraterne

Min mand er meget afklaret omkring, at han vil i Vejle Fjord, når den tid kommer. Men han kan godt lide at gå ture på en kirkegård. Gjorde det så sent som i går, så hvad var mere nærliggende end at stille ham spørgsmålet: Hvorfor skal vi have kirkegårde?

Ikke for min skyld, lød svaret – jeg vil jo ikke ned der.

Nej, men du kan jo godt lide at gå der, hvorfor?

Ja, det giver ro – og det er interessant at læse stenene og se de forskellige grave.

OK, skal en kirkegård være smuk, eller bruger vi for mange penge på den?

Den skal være smuk og ikke ligne en engelsk, hvor højt ukrudt og plastikblomster vælter rundt mellem de skæve sten. Det skal være rart at komme der – det har man brug for. Så må det koste det, det skal.

Jeg tror, han rammer plet, når han siger, en kirkegård skal give ro. Det har man brug for både i sorgens stund og senere, når man bare har lyst til at mindes eller følge slægters gang fra den tid, hvor en slægt var mindre mobil end i dag. En kirkegård skal derfor både være smuk, ren, lys og have bænke med udsigt over gravene, så man kan sidde en tid og nyde roen.

Kirkegården er udtryk for respekt

Jeg håber, at menighedsrådene holder fast i, at kirkegårde skal være smukke og rene. Jeg ved godt, mange ønsker en omprioritering, så penge fra udenomsarealer bruges til "mere kirke", hvormed der menes flere timer til præst / forkyndelse. Ikke at jeg ikke ønsker bedre vilkår til præsten, men hvorfor skal det være på bekostning af kirkegården?

Hvad er mere respektfuldt over for en afdød end et sted, hvor vedkommende kan mindes i omgivelser, der gør det rart for de efterladte at mindes? Vi kan også vende det om og spørge:

hvad er mere respektfuldt over for de efterladte, end at deres kæres hvilested er smukt og velholdt?
Dø skal vi alle. Vi oplever også alle at være "efterladt". Så vi har fælles sag om at bevare holdningen, at smukke gravsteder er en kultur, der bygger på respekt. Også selv om det koster.

Fremtidens grav er ikke kun i jorden

Der findes mange varianter af jordgrave – men hvor varieret/standardiseret skal en dansk grav være? Og hvem skal bestemme, hvad der er god gravkultur?

Vi ser mange individuelt udsmykkede jordgrave. Det er der intet nyt i. Tidligere var særpræget nok mere i form af valget af stenen, kunstværket på den, beliggenheden på kirkegården og af personligt hegn frem for den traditionelle, levende hæk. Nu ses lysudsmykninger, personlige breve, legetøj, symboler og anonyme eller prangende stene.

Men vi ser også ønsket om at få urnen med, når man flytter. Færre og færre bliver boende i sognet i flere generationer, men behovet for sorgbearbejdning og det at mindes, er det samme. Afstanden mellem de levende og de afdøde kan rent fysisk blive et problem. Ergo må gravskikke følge?

Derfor tror jeg, efterspørgslen på let tilgængelige grave såsom vandalsikrede urnemure vil stige.

Rent etisk og praktisk vil det at flytte en urne fra en mur til en anden være lettere at håndtere end at grave en urne op af jorden.

Urnemure og urnehaller er ikke en ny opfindelse. Men at indrette dem ud fra kravet om, at det gør urnen lettere at tage med, er en ny præmis.

Neutral begravelsesplads

Egentligt hedder alle grave en begravelsesplads, også kirkegården. Men i dag er det faktisk sådan, at vi siger kirkegård om de fleste grave, også selv om de ikke ligger ved en kirke. Uanset om man er medlem af folkekirken eller ej, har man været velkommen på kirkegården.

Men man kan vel ikke fortænke andre i, at man godt vil have et alternativ til kirkegården eller til det at få sin aske i havet. Man vil have et ikke indviet gravsted.

Det har vi heldigvis fået – nemlig en urneskovgravplads, hvor man forlods kan udvælge sig et træ. En smuk tanke, der ikke bare er et resultat af, at man ikke tror, de efterladte ikke vil give én en pæn grav.

Det smukke ligger i, at man ser døden åbent i øjnene, vælger sin grav og forbereder sig i tide. På den måde bliver gravstedet noget endnu mere personligt, for træet er valgt og et man kan forholde sig til, mens man lever. Det udvider kulturbegrebet omkring gravstedet, der nu er personens eget valg.

Det neutrale skal sikre, at disse nye begravelsessteder er tilgængelige for alle. Vi er jo naboer, mens vi lever – så det kan vi vel også være efter døden! Og den religiøse ceremoni er afviklet før kremeringen og i respekt for den enkeltes tro eller fravær af tro.

De ensomme begravelser

Jeg bliver trist til mode, når jeg læser om det stigende antal medmennesker, der ikke har nogen pårørende til at deltage i begravelsesceremonien. Ikke kun fordi de ikke vil betale, men fordi antallet af ensomme/familieløse borgere er stigende. Der er sådan lidt Jens Vejmand over nogle af dem. Ingen respekt i livet giver heller ingen respekt i døden.

Vi ved ikke engang, om de vil i jorden, i havet eller i skoven. Det lader vi så kommunen bestemme, hvis den skal betale. Er det god begravelseskultur? Eller burde vi tage den opgave på os som kirke?

Bliver deres gravsted noget anonymt og langt væk fra et kulturbegreb? Hvis ja, er det så udtryk for moderne næstekærlighed? Eller blot en konsekvens af ren økonomitænkning?

God kirkegårdskultur

Jeg går nogle gange tur på en begravelsesplads, hvor flere trosretninger har deres grave. Gravene vender de retninger, de skal. Men gravstedsudsmykningen smitter af hen over trosforskellene.

Det synes jeg er god gravkultur. Det at lære af naboen stopper ikke ved døden. Det er god kultur.

En god kirkegård er en begravelsesplads, som vi alle holder af at gå tur på. Det er en, hvor man føler sig velkommen og hvor man får ro i sindet. En hvor der både er styr på de enkelte gravafsnit, så de ligger som smukke perler på en snor. Hvor de enkelte grave enkeltvis er præget af udsmykning i respekt for den, der ligger i graven. Hvor vi giver plads til fornøjelse og viser tolerance – uden at vi laver kirkegården om til et lys-show, der netop er det modsatte af ro. Den ro, der så vigtig at bevare på netop en gravplads.

Nivå Kirkegård, fra årsmødet 2008.
Fotos: Charlotte Skibsted og Mette
Fauerskov.

En dansk landsbykirkegårds økonomi i 1600-tallet

Af Lasse Bendtsen

Stud.mag., Københavns Universitet, student ved Nationalmuseets bogværk "Danmarks Kirker".

Før landsbykirkegårdene fra midten af 1800-tallet blev forandret til haveanlæg med grusgange, hække og andre kulturplanter, havde de i århundreder henligget som græsmarker omkring kirkerne. Ikke kun landsbykirkegårdens udseende var anderledes. Også de økonomiske vilkår for kirkegårdens drift og anvendelse var forskellige fra nutidens. Gravstederne var ikke administrativt regulerede og registrerede, og på landet var ingen fast arbejdskraft tilknyttet kirkegårdene. Græsset på kirkegården skulle holdes nede, men dette arbejde blev forvaltet som en ret snarere end en pligt, idet græs udgjorde en resurse, bl.a. som det primære foder til kvæg. Det var derfor ikke kun af æstetiske grunde, at kirkegårdens græs blev slået. Det kunne hændes, at løsgående dyr fik adgang til kirkegården, hvilket utvivlsomt var frustrerende for den person, der havde retten til høslæt på kirkegården. Værre var det dog, når dyrs græsning på kirkegården fik karakter af krænkelse af gravfreden. Derfor var det vigtigt at have en forsvarlig mur omkring kirkegården med funktionsdygtige porte, låger og riste.

I det følgende vil der blive set på den økonomiske side af 1600-tallets landsbykirkegård på baggrund af de velbevarede regnskaber (1581-1687) fra Hvejsel kirke i det gamle Vejle amt.¹⁾ Hvilke indtægter og udgifter var der i forbindelse med kirkegården?

Tilsynet med kirkegården og dens anvendelse

Først skal den datidige administration af gravstederne behand-

les. Stadigt flere sognepræster begyndte i 1600-tallet at føre kirkebøger, hvor også dødsfald blev nedskrevet. I midten af århundredet blev præsterne forpligtet hertil gennem lov. Der var dog ingen fortegnelse, hverken hos præst eller kirkeværgere, over begravelsernes placering på kirkegården. Kirkegården var da heller ikke inddelt i afgrænsede og regelmæssige gravsteder.

Ifølge Christian 5.'s Danske Lov fra 1683 måtte ingen grave, mure eller åbne nogen grav inde i kirken eller på kirkegården uden kirkeværgernes viden og tilladelse.²⁾ Ingen skulle dermed unddrage kirken dens retmæssige indtægter i forbindelse med indretning af nye begravelser i kirkerne eller åbning af eksisterende begravelser. Det fremgår med tydelighed af det ovenstående, at tilsynet med gravpladsen uden for kirkebygningen var kirkeværgernes ansvar, ligesom tilsynet med kirkebygning, inventar og økonomi. Længere oppe i hierarkiet skulle provsterne 'erfare hvorledes kirkerne og kirkegårdene vedligeholdes'.³⁾

Der var ingen fastansatte gravere på 1600-tallets landsbykirkegård, hvilket også er antydnet af, at kirkeværgerne kunne nøjes med at 'vide og tillade'. Gravene blev gravet og tilkøbt af den afdødes efterladte slægtninge og venner, hvor der skønnedes at være plads. Da eksisterende begravelser ikke blev sløjfet, kan der siges at have været et naturligt hjemfald af gravsteder. De fleste grave var markeret med forhøjninger i form af græstuer. Med tiden sank disse tuer sammen og gik i et med kirkegårdens omkringliggende græstæppe. Nye grave kunne da kastes, hvor eksisterende begravelser havde undsluppet sognets erindringshorisont. Indtil da hjalp synet af tuerne sognets beboere med at erindre og værne om deres kæres gravsteder.

På landet var der som udgangspunkt adgang til begravelsesjord uden betaling – modsat købstæderne, hvor jorden var inddelt i forskellige kvaliteter med forskellige priser, og kun fattigjorden var gratis. Nærede landsbyens formuende ønske om at yde frivillige bidrag til kirken til gengæld for begravelse, var de imidlertid velkomne ifølge Danske Lov. Sådanne godvillige bidrag skulle føres til regnskab i kirkeværgernes lovpligtige regnskab, men ingen måtte dog besværes på deres dødsleje med noget sådant.⁴⁾

Den eneste regelmæssige betaling i forbindelse med begravelse på landsbykirkegården var de offerpenge, som sognepræ-

sten fik for sin deltagelse i begravelsesritualet. Disse penge var et anliggende mellem sognepræst og sognebørn, hvorfor de gik uden om kirkeværgernes regnskab.

Hvejsel kirke 1581-1687

Kirkens værger var gennem lov forpligtet til at føre regnskab over kirkens indtægter og udgifter. Dette regnskab blev ved årlig høring indført i regnskabsbogen af en skriver. Danske Lov siger om værgerne, at de skulle være 'vederhæftige dan-nemænd', dvs. pålidelige og økonomisk solide. Den økono-miske soliditet var en fordel, da værgerne ofte kom ud for at skulle låne kirken penge. Nogle kirkeværger frasagde sig da også hvervet med henvisning til dårlig økonomi. Andre be-klædte hvervet gennem en lang årrække. Af Hvejsel kirkes regnskaber fra tiden 1581-1687 fremgår det således, at blot fire personer i løbet af 100 år sørgede for kontinuiteten i kirkevær-geinstitutionen.

Der er tale om den velbyrdige Palle Fasti til Mindstrup (1593-1615) samt bønderne Niels Nielsen fra Bjerlev (1616-34), Mads Christensen, ligeledes Bjerlev, (1635-63) og Bent Pedersen fra Fausing (1668-87). Palle Fasti beklædte posten alene, dog hjul-pet af sin foged, mens de resterende tre havde skiftende 'med-kirkeværger'.

I Hvejsel kirkes regnskabsbog optræder der ingen indtægter i forbindelse med begravelse på kirkegården. Det kan derfor konkluderes, at hvad der har været af udgifter til vedligeholdelse af kirkegården blev dækket gennem kirkens faste ind-tægter i form af tiende og afgifter fra kirkens jordejendom. Men hvilke udgifter til vedligeholdelse var der? Hvad angår selve kirkegårdsarealet var udgifterne få. Vedligeholdelsen af kirkegårdens areal bestod først og fremmest i at holde græsset nede ved at slå det. Græsset var imidlertid ikke noget, der blot skulle bortskaffes, for det udgjorde en resurse. Derfor behø-vede værgerne ikke at betale nogen for at fjerne det. Kirke-gårdens græs har som økonomisk resurse betragtet nok været marginal, men dog ikke mere marginal end, at Jørgen Mad-sen, sognepræst i Skamby på Fyn, ved Fyns Stifts landemode i 1545 følte sig kaldet til at rejse spørgsmålet, om hvem græs og brændsel på kirkegården skulle tilfalde. Forsamlingen kom, måske ikke overraskende, frem til at alt udbytte af kirkegår-den måtte tilkomme præsten. Denne beslutning benyttede sig af traditionens argument, idet der blev henvist til afgørelser fra de forrige, dvs. katolske, bispers tid.⁵⁾ Det var da også ofte tilfældet, at retten til høslæt tilhørte den lokale sognepræst.

Andre steder blev denne rettighed bortsolgt mod ydelser som klokkeringning o.l.

Der er sporadiske udgifter til renholdelse af kirkegården i Hvejsel. I 1612 betales der således for en vogn til at køre 'grud' (dvs. sand/grus) væk fra kirkegården. Formodentlig er der tale om oprydning efter arbejder ved kirken. Denne udgiftspost vidner om en æstetisk og etisk holdning til, hvordan kirkegården skulle tage sig ud. Materialer skulle ikke ligge og flyde.

Langt de fleste udgiftsposter til kirkegården angår imidlertid dens mur, porte og låger. Med lokalhistorikeren Knud Hoves ord synes indgangene til kirkegården i Hvejsel "til forskellige Tider at have forvoldet Kirken ikke saa ringe Udgift" (Hove 1949, 86).

Der er i regnskaberne udgifter til kirkegården med få års mellemrum. Nogle angår større arbejder som i 1589, hvor to mure betales for at mure kirkens store port, mens andre angår mindre arbejder som i 1605, hvor to 'stetter' (sekundære indgange) forsynes med tagsten.

Kirkens mur synes i det store hele at have fungeret efter hensigten. I 1631 blev der ved syn af kirkegårdens mur ikke fundet anledning til at påtale andet end, at den vestre 'stette' skulle forbedres på taget, og at den østre 'stette', som man var begyndt at opmure med ler, i det følgende forår skulle opmures med kalk. Det følgende års regnskab vidner om hurtig handling i overensstemmelse hermed. Til ommuring af stetterne blev der købt 1650 mursten samt 170 tagsten, og mureren Erich med en svend blev betalt 15 daler for at udføre arbejdet. Hertil kom kirkeværgens udgifter til bespisning af de to. To stetter blev taget ned og opmuret på ny, da de stod på hæld, mens manglerne ved en tredje stette blev udbedret. Regnskabet for dette år viser, at kirkegårdsmuren kunne være en udgiftstung post. Holdes udgifter til materialer og arbejds løn op mod kirkens samlede indtægter på godt 60 daler, fremgår det, at ca. 1/3 af kirkens indtægter dette år går til vedligeholdelse af kirkegårdens indhegning.

Et andet udgiftstungt år på kirkegården var 1647, hvor kirkens værger, Mads Christensen fra Bjerlev og Frantz Hansen fra Hvejsel, fortingede med Jens Erichsen om at opføre 124 favne (lidt over 200 meter) af kirkegårdsmuren fra grunden for en sum af 38 daler og 3 mark. Derudover blev Mads Jensen

fra Bjerlev betalt for at indlægge og indmure ristene i vestre og østre stette. Dette år anvendes godt 2/3 af indtægterne på arbejdsløn i forbindelse med kirkegårdsmuren. Det kunne altså løbe op i relativt betydelige summer, når den løbende vedligeholdelse ikke var tilstrækkelig.

Fra 1647 synes kirkegårdsmuren øjensynligt at have tjent sit formål indtil 1682. Dette år indskræpes det kirkeværgerne, at de 'haver at holde tilbørlig fred over kirkegården, at intet kreatur kommer derpå'. Det tillades derfor kirkeværgerne at sørge for kirkegårdsmurens vedligeholdelse ved at 'handle med nogen som ville lade græsset slå og bjærge, imod kirkegårdsmurens vedligeholdelse så at ingen bekostning på den skal gøres, kirken til udgift'. Det er forståeligt, hvis kirkeværgerne har ønsket at få gjort kirkegårdsmurens vedligeholdelse til genstand for en byttehandel i stedet for, som hidtil, at skulle sørge for denne gennem indkøb af materialer og lønarbejde. Det er endvidere tydeligt, at man ved at forene pligten til vedligeholdelse af muren med retten til græsset har forsøgt at give incitament til murens rette vedligeholdelse. Var indsatsen dårlig, blev udbyttet tilsvarende ringe, fordi andres kreaturer da allerede havde haft adgang til græsset. Regnskaberne fortæller imidlertid ikke om, hvorvidt en sådan ordning faktisk blev indført i Hvejsel. I sidste ende afhang det vel af, om nogen fandt, at det var indsatsen værd.

Kirkeregnskaberne fra Hvejsel vidner om udstrakte bestræbelser på at opretholde kirkegårdens hegn. Hvejsel sogn i 1600-tallet hører således til de, ifølge Niels Jørgen Poulsen, mange sogne, hvor der blev udvist stor omsorg for kirkegården. I kultur- og lokalhistoriske fremstillinger er der af og til givet et billede af den protestantiske kirkegård indtil ca. 1850 som et forfaldent sted, der var overrendt af dyr. Ifølge kulturhistorikeren Troels Troels-Lunds *Dagligt liv i Norden* i det sekstende århundrede medførte reformationen 'nedtrampede' og 'uhyggelige' kirkegårde. Det er da heller ikke svært at finde beklagelser over kirkegårdenes tilstand, som ved Viborg stifts landemode i 1552. Her forlød det, at kirkegårdene i mange landsbyer i Viborg stift ikke blev 'holdt færdige med mur, porte og gode stetter', men i stedet blev 'opædt' af kreaturer og svin. Det indskræpedes, at kirkegårdene 'burde holdes rene og skikkelige for deres æresfulde opstandelses skyld, hvis legeme sig der hviler'. ⁶⁾ Sådanne spredte klagesange over kirkegårdenes tilstand fra tiden efter reformationen giver dog ikke belæg for at postulere en markant forandring i forhold til tilstanden på middelalderens kirkegård. Niels Jørgen Poulsen

afviser Troels-Lunds negative syn på den eftermiddelalderlige kirkegård. I stedet bør man se de gamle græsdækkede kirkegårde som ofte "velplejede anlæg, der kunne have en egen skønhed og dertil en ikke ubetydelig symbolsk værdi".⁷⁾

Græs og husdyr

Ikke desto mindre kunne det hænde, nogle steder mere regelmæssigt end andre, at løsgående dyr fik adgang til kirkegården. Enten fordi dens hegn var utilstrækkeligt, eller fordi dyrenes ejere med vilje lukkede dem ind. At krigsfolk som Torstensons svenske tropper i 1640erne holdt kvæg på Tiset kirkegård⁸⁾ kan næppe overraske, men også et sogns egne indbyggere kunne fristes til at lade deres dyr græsse på den indviede jord.

Der er ingen forlydender om en sådan praksis i 1600-tallets Hvejsel, men senere er der eksempler på græsning med fuldt overlæg. I 1812 indberettes det til provstiet, at kirkegården aldrig er i fred, skønt den er forsvarligt indhegnet. Det forlyder, at 'degnens kreaturer gør den til et uørken' på trods af kirkeværgernes forbud herimod.⁹⁾ På Sydfalster, i Idestrup sogn, nøjedes degnen ikke med at lade sine køer græsse på kirkegården. Ifølge Rudolph Bertouch forsøgte han endda at forbedre næringsværdien ved at plante kløver.¹⁰⁾

Når græsset var eftertragtet, skyldtes det naturligvis dets anvendelse som foder til husdyr, herunder som kvægets primære foder. Indtil slutningen af 1800-tallet var kvæg ikke blot en kilde til mælk, kød og skind, men også landbrugets væsentligste gødningskilde samt et vigtigt trækdyr. Endvidere var kvægeksperten til de nordeuropæiske markeder et væsentligt element i økonomien. Det var derfor af stor betydning at sørge for kvægets rette ernæring. Var det en gang imellem et spørgsmål om kreaturerne overlevelse, kan det ikke undre, at landboere undertiden enten har set gennem fingre med deres kvægs græsning på andre folks jorder og kirkegårde eller ligefrem åbenlyst har drevet dem derhen.

Det var efter alt at dømme dog et mindretal af kirkegårdene, hvor en sådan praksis foregik. Ud af de 56 kirker i Ribe stift, hvor der i 1791 var kirkesyn, var der tretten, om hvilke det forlød, at der gik kreaturer på kirkegården. Ved otte af disse forklares kreaturerne gang med, at porten mangler, eller at diget er forfaldent.¹¹⁾ Ved de sidste fem forklares græsningen på kirkegården helt eller delvist med, at det sker med overlæg

fra husdyrenes ejere.¹²⁾ Om Andst kirke, der hører til i sidstnævnte gruppe, lyder det, 'at kirkegården har hegn og sagtens kunne holdes i fred for kreaturer, men den udnyttes på det skammeligste til græsning'.¹³⁾ Det hører med til billedet, at året 1791 var det år i femårsperioden 1788-92, hvor antallet af klager over græssende kreaturer var allerhøjest. Det ser altså ud til at have været reglen snarere end undtagelsen, at kirkegårdens hegn var stærkt og tilstrækkeligt. Endvidere ser det også ud til at have været reglen snarere end undtagelsen, at man holdt sine dyr borte fra sognets begravelsesplads.

Utrykte kilder:

Landsarkivet for Nørrejylland.

C KRB. Kirkeregnskaber. 215. Hvejsel 1581-1687.

C4-190. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-1792.

Litteratur:

Rudolph Bertouch: *Menigmands minde: motiver og mestre bag vore folkelige gravminder, især på Lolland-Falster*. Maribo 1971.

Emil Bøttiger: *Kirkegårdens Anlæg og Drift*. København 1950.

Danmarks Kirker. København 1933ff.

J. Exner: *Den danske kirkegård og dens problemer*. København 1961.

Knud M. Hove: *Hvejsel Sogn. Træk af historie og topografi*. Eget forlag 1949.

Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683. Stig Juul (udg.). København 1949.

Inge Tofthøj Nielsen: "Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus Len 1580-1660", *Vejle Amts Aarbog* 1972, s. 122-201.

Niels Jørgen Poulsen: "De græsklædte grave", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 49-65.

Holger Rørdam: *Danske Kirkelove*. Bd. I-III. København 1883-89.

Troels Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede*. Bind 7: Livsbelysning & Livsafslutning. 6. Udg. København 1969.

Noter

1. Landsarkivet for Nørrejylland. C KRB. Kirkeregnskaber. 215. Hvejsel 1581-1687.
2. *Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683* (2.22.34).
3. *Danske Lov* (2.16.9).
4. *Danske Lov* (2.22.37-38).
5. Rørdam: *Danske Kirkelove*, Bd. I, s. 232f.
6. Rørdam: *Danske Kirkelove*. Bd. I, s. 334f.
7. Niels Jørgen Poulsen: "*De græsklædte grave*", s. 51
8. *Danmarks Kirker*, Århus Amt, s. 2235.
9. Knud M. Hove: *Hvejsel Sogn*, s. 86
10. Rudolph Bertouch: *Menigmands minde*, s. 289.
11. Der er tale om følgende kirker: Grejs, Øster Snede, Øster Nykirke, Uldum, Ryde, Skanderup, Hjarup, Vamdrup.
12. Der er tale om følgende kirker: Andst, Gesten, Seest, Bække, Lejrskov.
13. Landsarkivet for Nørrejylland. C4-190. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-1792.

Kirkegårdens økonomi – tanker

Af Mogens Jensen

Provst

"Derfor ønsker jeg begravelserne omgivet af højtid. Thi der er ikke blot tale om at lægge de jordiske rester i jorden, men om at overtage den arvelod, som var den døde betroet, og gøre det med varsomhed uden at tabe noget, nu da urnen er knust. Det er vanskeligt at redde det hele. Man er længe om at samle de dødes skatte. Længe må man begræde dem, tænke over deres liv og fejre deres højtidsdage. Mange gange må du vende dig om for at se efter, om du har glemt noget."

(Saint-Exupéry: Citadellet)

Gennem de seneste 28 år har jeg boet som nabo til Grindsted gamle kirkegård, hvor det for år tilbage var næsten umuligt at få et gravsted. Man måtte tage til takke med den nye kirkegård på den anden side eng og å. De gamle familiegravsteder på den gamle kirkegård rundt om kirken blev holdt i hævd, og de nye familier, der havde været så heldige alligevel at få et gravsted, fastholdt det gerne ud over den første fredningsperiode.

I dag er det ofte muligt at få gravsted på den gamle kirkegård. Man vender sig åbenbart ikke så mange gange som tidligere for at begræde de døde, tænke over deres liv, fejre deres højtidsdage og se efter, om man har glemt nogle af deres skatte. Der er sket en udvikling på kirkegården eller måske snarere en afvikling, som på mange kirkegårde enkelte gange minder om et seksårigt barns mund med huller i tandrækken. Mange steder er kirkegårdene derfor blevet for store i forhold til behovet med en dårligere driftsøkonomi til følge. Selv om fællesarealer

og sløjfede gravsteder ikke kræver samme arbejdsindsats som anlagte gravsteder, skal de holdes.

Skruer jeg tiden yderligere knapt 30 år tilbage, ser jeg et billede af en familie, der lørdag efter lørdag tog turen til kirkegården, hvor min storebror var begravet. Der gik vi og puslede om den lille have, han lå i, som vi gjorde det om haven derhjemme. Kirkegårdens udgift var at stille jorden til rådighed og klippe buksbomhækken, der afgrænsede hans gravsted fra nabogravstederne. Men ellers var der ingen lønudgift. Jeg kan huske forkert, men som jeg erindrer det, holdt alle i sognet stort set familiens gravsteder. I hvert fald mødte vi disse eftermiddage mange, der havde samme ærinde som os.

I dag har jeg familiemedlemmer begravet på tre forskellige kirkegårde, alle så langt fra min nuværende bopæl, at jeg ikke har mulighed for at komme der hver uge, så jeg betaler mig fra at få gravstederne passet. Og jeg betaler uden tvivl for lidt. Den opgørelse over kirkegårdenes samlede økonomi i Danmark, der bringes i Betænkning 1491 om Folkekirkens lokale økonomi, taler om et samlet underskud på kirkegårdsdriften på mere end 800 mio. kr. og har gjort op, at kun godt 1/3 af de samlede udgifter ved kirkegårdenes drift er indtægtsdækket, mens kirkeskatten må klare de sidste knapt 2/3.

Danmark er med rette kendt for og berømmet for sine smukke kirkegårde. Men det paradoksale er, at der gøres mere og mere ud af gravstederne i takt med, at vi kommer der sjældnere og sjældnere. Nok skal begravelserne være omgivet af højtid. Vi skal have et sted, hvor vi kan begræde vore døde, tænke over deres liv og fejre deres højtidsdage; men en kirke, der bruger en uforholdsmæssig stor del af sine midler på den kirkegård, der omgiver kirken, i stedet for på det, der sker inde i kirken, er kommet i ubalance. Såvel som Gud ikke er en Gud for døde, men for levende, er kirken ikke en kirke for de døde, men for de levende. Kunne en del af underskuddet på de 800 mio. kr. frigøres til flere præste- eller sognemedhjælperstillinger og påtrængende undervisningsopgaver, kunne der fås mere kirke for pengene i stedet for mere kirkegård.

Der er vel groft sagt på kort sigt to veje at gå for at nedbringe underskuddet: 1) at justere brugerbetalingen, så den dækker de reelle udgifter, og 2) at give driftsøkonomien et eftersyn for at finde muligheder for at nedbringe udgifterne uden at forringe standarden. På længere sigt kan det være på sin plads at tænke i nye baner omkring indretning og brug af kirkegårdene.

I) Brugerbetalingen

Der må skelnes mellem begravelseshandlingen som sådan og anlæg og vedligeholdelse af gravstedet i fredningsperioden. Med få undtagelser finder alle jordfæstelser/urnenedsættelser sted på folkekirkens kirkegårde eller på de kommunalt drevne kirkegårde i de større byer. Folkekirken har altså en form for monopolstatus på dette område, selv om den nye begravelseslov giver en lille åbning for alternative muligheder. Prisen for begravelsen må derfor ikke sættes højere end de faktiske udgifter, der er forbundet med jordarbejdet på kirkegården. På de folkekirkelige kirkegårde vil begravelsen ofte være gratis for medlemmer og dvs. betalt af kirkeskatten, mens ikke-medlemmer, som ikke har bidraget til kirkeskatten, betaler den fastsatte pris. Når aviserne med mellemrum bringer undersøgelser om kostbare begravelser, må folkekirken altså melde hus forbi. Det er ikke handlingen som sådan, der er kostbar, men måske den højtid, man vælger at omgive den med.

Diskussionen om kirkegårdstakster går da som regel heller ikke på selve jordfæstelsen, men på den efterfølgende vedligeholdelse af gravstedet i fredningsperioden, hvis denne vedligeholdelse købes hos menighedsrådet, enten som en årlig aftale eller en aftale for hele fredningsperioden (legat). Taksterne fastsættes af menighedsrådet; men provstiudvalget skal tilse, at der er ensartede takster inden for et ligningsområde (en kommune), så kirkeskatten ikke skal dække en uforholdsmæssig stor del af kirkegårdsdriften i et enkelt sogn på bekostning af andre sogne i samme kommune.

Spørgsmålet er, hvor stort et tilskud kirkeskatten skal yde til vedligeholdelse af det enkelte gravsted, eller om der overhovedet skal ydes tilskud. Jeg er af den opfattelse, at vi, der har gravstedet, enten må holde det selv eller betale den faktiske pris for at få det holdt. Jeg finder det ikke rimeligt, at folkekirkemedlemmer i de sogne, hvor jeg har mine gravsteder, skal yde tilskud til mig via kirkeskatten. Enten må man skære igennem og sige, at hele kirkegårdsdriften finansieres af kirkeskatten, så udgiften fordeles på alle medlemmer, eller tage den fulde brugerbetaling, så den enkelte gravstedsejer betaler for sig selv. I første tilfælde kunne man spare en del administration. I andet tilfælde vil der stadig være en del fællesarealer, der må skattefinansieres.

Men endnu et aspekt må inddrages. På ren- og vedligeholdelsesområdet har menighedsrådet ikke monopolstatus. Den

enkelte kan selv holde familiens gravsted, bestille en gartner til det eller købe ydelsen hos menighedsrådet. Hvis menighedsrådet giver tilskud gennem kirkeskatten og dermed arbejder med urealistisk lave priser, vil en gartner ikke kunne gøre arbejdet til samme pris, og man står med en situation, hvor offentlige midler bruges til konkurrenceforvridning. Det hævdes undertiden, at for høje priser på renholdelse og især på legater kan få folk til at lade være med at lave aftaler med misligholdelse af kirkegården til følge. Men dækning af faktiske udgifter kan næppe karakteriseres som for høje priser. Jeg har ganske vist i eget sogn oplevet, at en gravstedsejer efter godt en halv snes år ønskede at holde op med at betale for renholdelse med den begrundelse, at menighedsrådet jo alligevel lod stenen stå. Det burde med udgangspunkt i denne og lignende situationer overvejes, om ikke der mere markant i gravstedsaftalerne burde pålægges gravstedsejere en ren- og vedligeholdelsespligt af gravstedet i fredningsperioden. Det vil jo stadig være op til dem at vælge, om de selv vil holde gravstedet eller købe sig til ydelsen. Og hvis kirkegården tager den faktiske pris, vil en gartner kunne konkurrere på lige fod.

2) Driftsøkonomien

Det vil altid koste skatte kroner at drive kirkegårde. De tider er længst forbi, hvor de kunne udlejes til afgræsning. Der vil ofte være store fællesarealer, som skal holdes i orden. Det er på mange måder ganske fint. Især i byerne vil kirkegårdene være et grønt åndehul for områdets beboere. Der er noget livsbekræftende i, at en vandretur i dødens have kan give mennesker mulighed for at ånde lidt friere end i gadernes bilos og støj. Jan Lindhardt foreslår på linje hermed (Danske kirkegårde 2005:13), at man overvejer at gengive kirkegårdene funktionen af at være samlingssted og tillige have. Under besøg i Guatemala har jeg på allehelgensdag i udpræget grad oplevet kirkegården som samlingssted, hvor de efterlevende samledes med madkurve hos deres døde. Det var for dem helt naturligt, for en dansker temmelig fremmedartet. Men overvejelsen som sådan er god. Også selv om kirkens hovedopgave ikke er at stå for parkdrift. Derfor må driftsøkonomien have et eftersyn ud over en justering af brugerbetalingen.

Også på dette område er der vel groft sagt to veje at gå: 1) at skabe kirkegårde, hvis fællesarealer er mindre arbejdskrævende end nu, og 2) at udvikle et samarbejde mellem kirkegårde, der gør, at de kan drives mere rationelt.

Vi tager det i modsat rækkefølge. Ordet rationelt vil nok skur-

re i manges øren; men det betyder bare fornuftigt. Og da menighedsrådene som kirkegårdsbestyrelser forvalter offentlige midler, kommer de ikke uden om at gøre sig nogle tanker om, hvordan det kan ske mest fornuftigt, om det f.eks. bedst sker i et samarbejde med en eller flere nabokirkegårde eller alene. En række menighedsråd har med den nuværende beskæftigelsessituation oplevet, at det er svært at fastholde deltidsansatte gravere eller gravermedhjælpere, hvilket naturligt må anspore til et samarbejde om at få skabt arbejdspladser med et vist antal fuldtidsmedarbejdere. Det er i den forbindelse vigtigt at få undersøgt, hvor store arbejdspladser med hvor mange medarbejdere der er mest økonomisk bæredygtige. Det gælder også på maskinområdet. Det mangler der mig bekendt endnu klare svar på. Men det må være muligt at indsamle erfaringer fra de steder, hvor samarbejder allerede er blevet etableret. Jeg er ret overbevist om, at der ikke bare er en økonomisk gevinst ved et vist samarbejde, men også en personalemæssig gevinst. At det ikke er godt for mennesket at være alene, er også en sandhed, der gælder for medarbejdere på kirkegårde.

Jeg er ikke maskinstormer, men jævnligt dukker den kætteriske tanke op hos mig, at en mand med en rive måske kunne være lige så billig i drift som en løvsuger. Eller anderledes sagt. Jeg synes i høj grad, vi mangler nogle beregninger af, i hvilket omfang forskellige maskiner forbedrer driftsøkonomi og arbejdsmiljø. Der kunne måske endda komme en styrket social profil ud af det, hvis der blev plads til manden med riven. Kirkegårde har altid ændret udseende med tiden. Noget tyder på, at tidens trend er ved at svinge fra gravstedet som en lille kopi af parcelhushaven til skoven, jf. ansøgningerne om at få lov til at oprette "private" skovbegravelsespladser. På disse begravelsespladser vil vedligeholdelsesomkostningerne være minimale, og de vil nok kunne øve en vis tiltrækning på nogle.

Måske er tiden inde til, at fællesarealer på kirkegårdene ikke behøver at ligne græsplænen og buskettet eller staudebedet i parcelhushaven, men i nogen grad får et mere "vildt" og mindre plejekrævende udseende. Jeg har en fornemmelse af, at der i uddannelsen af landskabsarkitekter og skovfolk også arbejdes med kirkegårde og deres anlæg. Det kunne være spændende med en konkurrence om fremtidens kirkegård, hvor både kirkegårdens udseende og driftsøkonomi indgår på en måde, så begravelserne stadig er omgivet af højtids, og vi har et passende sted et begræde vore døde, tænke over deres liv og fejre deres højtidsdage.

På sporet af Det døde Irland

Af Ray Bateson

Irsk forfatter

Irland kan beskrives som én stor, udendørs begravelsesplads. Uanset hvor man bevæger sig hen, varer det ikke længe, før der dukker et skilt op med afvisning til jættestuer, stendysser, varder, bautasten, stencirkler, gamle kristne klosterruiner, sultkirkegårde eller mindesmærker og monumenter for enkeltpersoner, der har ladet livet i nogle af Irlands mange opstande. Døden omgiver os overalt her i Irland.

De tidligste monumenter er over 6000 år gamle, og der findes mere end 1000 forhistoriske megalitgrave spredt rundt omkring i Irland. De bedst kendte af disse grave befinder sig ved Brú na Bóinn i County Meath og er registreret på UNESCOs liste over verdenskulturarv. Her er tale om en gravplads fra den yngre stenalder med ca. 40 jættestuer placeret omkring de

Newgrange.
Foto: Forfatteren.

Newgrange.
Foto: Forfatteren.

tre vigtigste ved Newgrange, Knowth og Dowth. Newgrange er over 5000 år gammel og er det mest besøgte arkæologiske monument i Irland med mere end 250.000 besøgende årligt. I en 4-dages periode omkring vintersolhverv gennembryder solen en åbning over indgangens dekorerede sten og oplyser langsomt gangen ind til gravkammeret, så hele kammeret til sidst er dramatisk belyst. Hovedgravkammeret i Knowth, omgivet af 17 varder, er det største i Europa med hundredvis af udsmykkede sten.

Tidlig kristen gravsten.
Foto: Forfatteren.

I bakkerne omkring Loughcrew, også beliggende i County Meath, findes en anden imponerende samling af over 30 jættestuer. Ligesom i Newgrange og Knowth oplyser også her vintersolhvervs-solen gravkammeret, kaldet Cairn T, gennem en gang. Større forhistoriske megalitgrave findes også i County Sligo i Carrowmore (med 30 gravkamre) og i Carrowkeel (med 14 ditto).

Irlands kristne kulturarv har også sat sig spor i form af kirkegårde og gravminder. En af de vigtigste, tidlige kristne lokaliteter er Clonmacnoise, County Offaly, grundlagt i midten af det 6. århundrede. Ud over ruiner efter kirker, tårne og høj-kors, er der en begravningsplads og den største samling af tidlige kristne gravsten i Vesteuropa.

De fineste gravsten udstilles i besøgscentret. Mange af stenene har inskriptioner, der begynder med ordene *ór do*, som kan oversættes med "en bøn for". Her er formentlig tale om de allertidligste gravskrifter i Irland.

Vikingetogterne og mange århundreders invasioner forårsagede store ødelæggelser på mange klostre, og deres skatte blev i stor udstrækning stjålet eller gik til på anden vis. Vikingerne blev til sidst besejret af Brian Boru i 1014, men efter hans død blev landet atter kastet tilbage i kaos, og kirker med tilhørende besiddelser blev nok engang udsat for ødelæggelser.

Gennem de næste tusind år havde især den vedvarende modstand mod engelske erobringer samt Reformationens indvirkninger på en stadig altovervejende katolsk befolkning store omkostninger for Irlands klostre og kirker. Det er for så vidt overraskende, at der overhovedet er noget tilbage af disse bygninger og monumenter, men ikke desto mindre er ca. 150 gravsten fra 1200-1600-tallet med afbildninger af afdøde bevareret. Nogle af de fineste findes i St Canice's Cathedral i County Kilkenny. Der er også meget fine eksempler på gravmæleskulpturer fra det 13. -15. århundrede i ruinerne af cistercienser-klostret ved Jerpoint i County Kilkenny, grundlagt i anden halvdel af det 12. århundrede.

Relativt få 1700-tals grave har overlevet, og mange af dem er enten blevet skamferet, fjernet og genrejst andetsteds eller restaureret. Den største koncentration findes i County Kilkenny. Påvirkninger fra overklassens store europæiske dannelsesrejser i 1800-tallet kan spores i periodens monumenter placeret

St. Canice's Cathedral,
Kilkenny.
Foto: Forfatteren.

i kirkerne. Udformning, positur, klædedragter og motiver afspejler det 16. århundredes Italien og klassisk romersk civilisation. Uheldigvis befinder mange af disse mindesmærker sig i kirker, der kun er åbne om søndagen i forbindelse med gudstjeneste. Det er dog stadig muligt at se dem i katedraler og i større kirker rundt omkring i landet. St. Patrick's Cathedral i Dublin har en særligt rig samling af disse monumenter, og få hundrede meter derfra kan man i Christ Church Cathedral se et tilsvarende imponerende udbud af gravmæleskulpturer.

Det store flertal af befolkningen blev naturligvis ikke begravet inden for kirkernes mure, men på de tilstødende kirkegårde. Kirkegårdene er altid spændende lokaliteter, ikke bare pga. selve gravminderne, men også pga. de historier, de fortæller. I forrige århundrede groede mange af kirkegårdene til og blev taget ud af brug, men de er stadig meget pittoreske og romantiske. Og efterhånden har omgivende lokalsamfund indset de gamle kirkegårdes kulturhistoriske værdi og er gået i gang med at redde dem fra buske, ukrudt og vedbend.

Westmeath Church.
Foto: Forfatteren.

En af årsagerne til kirkegårdenes forfald var adskillelsen af stat og kirke - sidstnævnte i skikkelse af den protestantiske Church of Ireland. Med den straffelov, der blev indført i 1695, kunne katolikker og andre dissenter (udbrydere fra statskirken, red.) kun blive begravet på kirkegårde eller gravpladser henhørende under den statsstøttede Church of Ireland, og rituelle handlinger blev dem forbudt. Straffeloven forfulgte den katolske kirke og medførte en voldsom begrænsning af rettigheder for de $\frac{3}{4}$ af befolkningen, der var katolikker. Der blev kun bygget meget få katolske kirker før 1829, hvor de snærende bånd om katolikerne løsnes. Samme år etableres den første katolske kirkegård.

På dette tidspunkt er begravelsesskikke i Europa under hastig forandring. Gravpladsernes uhygiejniske beskaffenhed og deres tilknytning til kirkerne medførte lanceringen af landskabelige og i udgangspunktet sekulære begravelsespladser. Denne udvikling sås også i Irland, hvor man i 1832 i Dublin etablerede den første af denne slags begravelsespladser, nemlig Prospect Cemetery i Glasnevin. Fire år senere grundlagdes Mount Jerome Cemetery. I begge tilfælde pragtfulde kirkegårde, der sagtens kan måle sig med tilsvarende rundt omkring i Europa.

Glasnevin Cemetery kan godt betragtes som et nationalt nekropolis. Daniel O'Connell, der var tidens mest fremtrædende irske politiker, ønskede, at den skulle være for alle trosretninger, men det blev snart sådan, at de fleste af dens indvånere var katolikker. Flere end en million mennesker er begravet her, inklusiv størstedelen af de store irske politikere fra det 19. og 20. århundrede, irsk-katolske kirkeledere, frontfigurer fra de konflikter, der medførte irsk selvstændighed, samt prominente skikkelser fra så godt som alle andre samfundssfærer.

Glasnevin rummer et stort antal meget fine monumenter præget af tidernes skiftende moder. Et af de prægtigste er John Philpot Currans sarkofag, inspireret af Scipio Barbatus' ditto i Rom – et meget udbredt motiv på de europæiske kirkegårde.

I takt med større selvbevidsthed hos både den katolske kirke og dens fremvoksende middelklasse ses en bevægelse væk fra den nyklassicistiske stil, som blev forbundet med protestantisk og britisk overherredømme, og hen imod gotisk og romansk stil, der trak tråde tilbage til de tider, hvor den katolske kirke havde været ved magten. Der er mange fine eksempler på grave, gravkapeller og bygninger i disse stilarter. Man kan

Daniel O'Connells monument.
Foto: Forfatteren.

også iagttage en bevægelse væk fra hedensk symbolik mod en kristen ditto - i form af Kristi lidelse, scener fra Bibelen og evangelierne samt naturligvis en meget større brug af korset som gravminde.

Den meget detaljerede Sidste Nadver er udført af den engelske billedhugger James Pearse, der var far til to af de oprørsledere, der blev henrettet i forbindelse med Påskeopstanden i 1916, Patrick og Willie Pearse.

Dertil kommer en større brug af nationale symboler på gravsten, f.eks. harpen, det trebladede hvidkløver, rundtårne, klosterruiner, den opgående sol, ulvehunden og det keltiske kors. Alle disse symboler ses på den revolutionære digter og forfatter John Keegan Caseys (1846-1870) grav.

Det keltiske kors, der trækker på det foregående årtusindes højkors, var en rammende markering af både religiøst og nationalt tilhørsforhold. Højkorsene havde felter med illustrationer af bibelske scener og blev brugt af præsteskabet til belæringer af de troende. I det 19. århundrede havde korsene tilsvarende bibelske felter eller felter fyldt med kunstfærdigt

John Keegan Caseys monument.
Foto: Forfatteren.

sammenslynget ornamentik i stil med den, der kendes fra the Book of Kells og andre gamle, irske manuskripter. Keltiske kors blev så populære, at de snart blev dét dominerende kendetegn ved irske kirkegårde.

Keltisk ornamentik i Glasnevin kommer mest imponerende til udtryk i det overdækkede mausoleum for kardinal McCabe, der døde 1885. I romansk stil afbilder det kardinalens hvilende skikkelse iført bispehue og kappe og med engle ved hoved og fødder.

Gulvmosaikken viser de fire evangelister omgivet af udsøgte keltiske mønstre. Disse mønstre fortsætter på både den ydre og den indre mur og på taget. Der er i mausoleets indre også udskårne figurer, der viser apostlenes hoveder. Værket er udført af den i samtiden førende billedhugger Thomas Farrell (1828-1900).

De førømtalte nationale symboler stimulerede ikke bare irsk selvtilid og stolthed, men afspejlede også en grundfæstet modstand mod det britiske styre. Symbolerne ses ofte på gra-

Keltisk kors, detalje.
Foto: Forfatteren.

Kardinal McCabes monument.
Foto: Forfatteren.

Patriotisk monument.
Foto: Forfatteren.

ve for folk, der politisk eller på anden vis ydede aktiv modstand mod briterne, men ved århundredeskiftet var de blevet så allestedsnærværende, at de mistede deres potens.

Modstanden mod Storbritannien kan siges at have bevæget sig ind på kirkegården i 1861 med den langstrakte begravelse af Thomas Bellew McManus fra San Francisco på Glasnevin Cemetery. Herefter, og til den dag i dag, blev kirkegårde, grave og begravelser samlingssteder for de, der modsatte sig britisk styre i Irland.

Efter optøjerne i 1867, kaldet the Fenian Rising, blev der dannet en mindekomité, der blandt andet fik til formål at sørge for grave for afdøde patrioter. I 1926 blev komitéen kendt som Cumann Uaigheann na Laochra Gael eller National Graves Association - et navn, sammenslutningen har bibeholdt indtil i dag. Den arbejder fortsat for at markere og vedligeholde gravene for de, der døde for Irland.

Det mest imponerende monument rejst af denne sammenslutning er en gruppe på tre figurer rejst på en afdeling forbeholdt Fenians (irske nationalister, red.). Figurerne repræsenterer Pa-

James William Cusacks
monument.
Foto: Forfatteren.

triotisme, Troskab og Irland og er skabt af førnævnte Thomas Farrell, men pga. det politiske klima kunne monumentet først rejses i 1933, mere end 35 år senere.

Mount Jerome kirkegården blev åbnet i 1836 og var tænkt som en begravelsesplads for alle trosretninger. Det blev imidlertid først en realitet i 1920'erne. I den victorianske epoke var Mount Jerome hovedbegravelsesplads for Dublins rige og succesfulde protestanter. Mere end 300.000 mennesker er begravet her.

Som professor James Stevens Curl skriver i *The Victorian Celebration of Death*, så var Mount Jerome "en af de mest oplagte arvtagere til Père-Lachaise". Ingen anden kirkegård i Irland har så mange ypperlige og forskelligartede monumenter som den. Her finder man fine, nyklassicistiske monumenter, obelisker, søjler, knækkede søjler, urner i alle størrelser, sørgende kvindeskikkelser, engle, keltiske kors, katakomber, mausoleer, kister, gravaltre og sågar en marmorhund der hyler over sin døde herre. Stilmæssigt afspejles tendenserne på den tids europæiske kirkegårde, influeret af det gamle Grækenland, af Rom og af Egypten. Visse monumenter, såsom James William Cusacks overdækkede grav med toskanske søjler, er tydeligvis modelleret over prominente monumenter på europæiske kirkegårde.

Et andet bemærkelsesværdigt monument er sat over Thomas Drummond, der var leder af den britiske administration i Irland fra 1835-40. Han var også ingeniør, og det var ham, der fandt på at udnytte det meget stærke lys, som en flamme af ilt og brint dirigeret i retning af en kalkcylinder giver, i fyrtårn og til scenebelysning. Dette bemærkelsesværdige monument, der dominerer det omgivende område, er tegnet af arkitekten George Papworth (1781-1855).

Der er på de irske kirkegårde et bemærkelsesværdigt fravær af statuer af de afdøde. På Mount Jerome findes der ingen og på Glasnevin kun ganske få. Til disse hører den fine statue af Shakespeare-skuespilleren Barry Sullivan (1821-1891) i rollen som Hamlet samt en buste af politikeren Sir John Gray (1815-78), der bl.a. fik stablet en ordentlig drikkevandsforsyning for Dublin på benene. Begge værker er udført af den førnævnte billedhugger Thomas Farrell.

Selvom der er mange andre victorianske kirkegårde i Irland, er det kun Belfast City Cemetery, der kan måle sig med de ovennævnte. Den første begravelse her fandt sted i 1869, og

Thomas Drummonds monument.
Foto: Forfatteren.

Sir John Grays monument.
Foto: Forfatteren.

Belfast City Cemetery.
Foto: Frfatteren.

kirkegården var oprindeligt tiltænkt katolikker, dissenter og medlemmer af statskirken. Den katolske del skulle adskilles fra de øvrige afdelinger af en 3 meter høj, underjordisk mur! Kirkegården var også i socialt henseende opdelt - fattigfolk skulle have deres egen indgang og begraves bagest på kirkegården.

Monumenterne i den gamle del af kirkegården afspejler tidens smag med masser af urner, knækkede søjler, obelisker, keltiske kors og et stort antal engle. Her er desuden mange gravminder af jern, smedjernsgravmæler og -gitre, alle fremstillet lokalt. Denne type mindesmærker er næsten fuldstændig fraværende på de større kirkegårde i Dublin. Frimurer- og militærsymbolik er også ret udbredt.

Belfast City Cemetery.
Foto: Forfatteren.

Der er andre, fine begravelsespladser i Belfast, og to 1700-tals-kirkegårde har stadig de fleste af deres monumenter bevaret. Clifton Street Burying Ground blev oprettet i 1774 i tilknytning til velgørenhedsarbejde. Her findes et godt udvalg af gravhuse, epitafier og mausoleer. Ved Friars Bush er der en endnu ældre begravelsesplads, også med fine monumenter og en "pesthøj" for ofrene for en koleraepidemi.

En anden interessant begravelsesplads i Belfast er kirkegården ved Knockbreda - med en imponerende udsigt over byen. Det blev attraktivt at lade sig begrave her i det sene 18. og tidlige 19. århundrede, hvorfor her er mange fremragende monumenter, indtil for nyligt inklusiv 4 storslåede mausoleer. Imidlertid blev ét af dem for få år siden revet ned for at skabe parkeringsplads til præsten.

Der er andre fantastiske eksempler på mausoleer rundt omkring i Irland, og modsat mange andre lande befinder de fleste sig inde på kirkegårde. Mausoleerne findes i alle mulige forskellige former, størrelser og stilarter. Nogle er ret små, mens andre er på størrelse med kirker, og de omfatter alt lige fra meget simple, rektangulære strukturer til halvt nedsænkede, bikubeformede høje, og der er selvfølgelig også pyramider. Der er sågar et mausoleum med åbninger langs jorden, så en ræv kan passere. Mausoleet blev bygget af en rævejæger, der troede, at han måske ville blive reinkarneret som ræv, og som derfor ville sikre sig, at hans grav kunne være brugbar i hvert fald i to af hans liv.

Det var dog ikke alle, der installerede sig med mausoleum eller på anden vis overdådigt udsmykkede gravsteder. De fleste havde ingenting, og mange fik end ikke en ordentlig begravelse. En af de mest tragiske begivenheder i irsk historie er Den Store Sult, der i årene 1845-49 tog livet af mere end en million mennesker, der døde i rønner, på fattiggårde eller langs vej-sider. Yderligere en million mennesker forlod landet og kom aldrig tilbage. Ofte udgør et simpelt skilt med afvisning til en sti, der mellem høje hække leder ned mod en mark, eneste påmindelse om disse forfærdelige år.

Beliggenheden er bevaret i den lokale erindring, selv hvor der ingen markering er for de tusindvis af mennesker, der blev begravet der. I de senere år er der i mange lokalsamfund på disse sultens marker blevet rejst et enkelt kors og en mindeplade med information samt en anmodning om at bede en bøn for de døde.

Afvisning til sultkirkegård.
Foto: Forfatteren.

Mindeplade for ofre for Den Store Sult.
Foto: Forfatteren.

Også andre gravpladser er umarkerede, især udøbte børns. Deres jordiske rester blev begravet alle mulige forskellige steder - uden for kirkegårdsmuren, på kirkegårdens nordside, i høje, haver, marker, hække og buske. Nogle af disse steder huskes stadig i lokal overlevering, men med tiden bliver de glemt, og nogle af dem er nu gået tabt.

En af de mere usædvanlige begravelsespladser er Ralignaman Graveyard, Carrickmore i County Tyrone. Kirkegårdens navn kommer af det irske "relig na mban" og betyder "kvindernes kirkegård". Det er et lille jordlod, og traditionen dikterer, at ingen levende kvinde og ingen død mand må komme her. Kirkegården, der formentlig går tilbage til den tidligste kristne tid (400-800 e.Kr.), var placeret tilpas langt fra St Colmcille-kirken i Carrickmore til, at klokkeringingen ikke kunne vække de døde.

Irlands vedvarende modstand mod engelsk styre fremgår ikke kun på Glasnevin's republikanske afsnit, men også i form af mindeplader i mure i købstæder og byer, af vejside-mindesmærker på selv de mest afsidesliggende steder og af gravene for de, der kæmpede og døde. 200-året for opstanden i 1798 blev markeret overalt i landet, og der blev sat mindeplader og rejst mindesmærker på enhver lokalitet med forbindelse

Republikanske afdeling,
Milltown Cemetery, Belfast.
Foto: Forfatteren.

til den historiske begivenhed. Mange gravpladser blev her for første gang markeret, det gælder især gravene for de, der blev begravet på marker.

På de fleste af landets store begravelsespladser er der republikanske afsnit, der markerer gravene for de, der sloges mod England i den irske frihedskrig 1919-21. I Nordirland blev disse afsnit udvidet til også at omfatte de, der mistede livet under den seneste runde uroligheder (kaldet "the Troubles") fra 1960'erne og frem. Mest monumental fremstår i denne sammenhæng måske Milltown Cemetery i Belfast, hvor Bobby Sands og andre af de sultestrejkende fra 1981 er begravet. Disse afsnit holdes i fin stand og danner hvert år baggrund for adskillige mindehøjtideligheder.

Holdningsændringer i relation til begivenheder i vores politiske og sociale historie har medført anerkendelse og markering af grave, som hidtil har været enten glemt eller ignoreret. Det gælder for eksempel grave for irlændere, der kæmpede i den britiske hær under første og anden verdenskrig samt de, som døde i opfostringshjem, på fattiggårde og i de såkaldte "Magdalen laundries" - asyler for "faldne" kvinder. Man glemmer ofte, at der mellem de victorianske kirkegårdes mange fantastiske monumenter ligger titusindvis af mennesker begravet i frijord uden mindesmærker.

Det kan måske forekomme besynderligt at besøge et land med henblik på at se dets begravelsespladser, men de døde er alle-

Foto: Forfatteren.

stedsnærværende her i Irland. I en nyligt udkommet bog med titlen *1001 Historic Sites You Must See Before You Die* nævnes 16 irske lokaliteter, og af disse er de syv relateret til gravpladser. De ligger alle allerede højt på listen over turistattraktioner, så kast reservationerne over bord og kom med på sporet af Det døde Irland.

Litteratur

Bateson, R., *Dead and Buried in Dublin*, Irish Graves Publications, 2002

Craig, M., *Mausolea Hibernica*, Lilliput, 1999

Curl, J., *Mausolea In Ulster*, Ulster Architectural Heritage Society, 1978

Curl, J., *The Victorian Celebration of Death*, Sutton Publishing, 2001

Funerary Art and Architecture (XIV-XX), Joint Publication con el patrocinio Comisión Europea 2000

Halpin, A., Newman, C., *Ireland An Oxford Archaeological Guide*, Oxford University Press, 2006

Hartley, T., *Written In Stone*, Brehon Press, 2006

Hunt, J., *Irish Medieval Figure Sculpture 1200-1600: A Study Of Irish Tombs With Notes On Costume And Armour*. Volumes I & 2. Irish University Press, 1974

Jones, C., *Temples Of Stone*, Collins Press, 2007

O'Shea, S. Et al. *Death and Design in Victorian Glasnevin*, Dublin Cemeteries Committee, 2000

Potterton, H., *Irish Church Monuments 1570-1880*, Ulster Architectural Heritage Society, 1975.

Anmeldelser

Af Elof Westergaard

Sognepræst

Johs. Stræde, Kirkegårdsvandring

En billedfortælling fra besøg på jyske kirkegårde,

Poul Kristensens Forlag 2008

Johs. Stræde, tidligere forstander for Gerlev Idrætshøjskole og leder af Rosenholm Kommunes Kultur- og Fritidsforvaltning, har gennem årene udgivet en lang række bøger om almene og billedkunstneriske emner. Han har i særlig grad haft blik for dansk folkelighed og de konkrete udtryk og spor, den folkelige kultur og kunst sætter sig. Johs. Stræde har bl.a. udgivet bogen *Folkekunst og Folkeliv* (2000), hvor han skildrede naiv og naivistisk billedkunst som en rig underskov under kulturkunsten. Udgivelsen *Kirkegårdsvandring* ligger i god forlængelse af forfatterskabet, idet Stræde ser kirkegården ikke kun som menneskets slutsted, men også som et sted, hvor en rig folkelig mindekultur kommer til udtryk. Kirkegårde og gravminder spejler med forfatterens ord: "et historisk forløb, en verden af tilværelse og virke, sorg og savn, tvivl og tro, menneskelig og kristelig taknemmelighed."

Johs. Strædes kirkegårdsvandring tager udgangspunkt i samspillet mellem den enkelte kirkegård og det omgivende landskab. Det er en klog og rigtig disponering. Johs. Stræde skildrer kirkernes næromgivelser, viser eksempler på kirkegårdshegningen, stendiger, låger og indgangsportaler, inden han fører læseren ind på selve kirkegården. Han viser talrige eksempler på forskellige gravstedstyper og gravmonumenter,

og han præsenterer såvel klassiske som mere moderne og nye symboler.

Johs. Stræde har en kort indledende tekst til hvert kapitel i bogen, hvorefter en række billedeksempler med korte undertekster følger. Disse billeder er imidlertid af svingende kvalitet. Teksterne under billederne har forskellig karakter, nogle rummer mange informationer, mens andre virker som mere skitseagtige og associationsprægede notater gjort på stedet. Disse notater rummer ofte ganske vigtige refleksioner, som forfatteren med fordel kunne have uddybet.

Stræde noterer sig f.eks. i sin præsentation af Gudsageren i Christiansfeld, at disse gravsten ikke sløjfes, og han tilføjer da, at det er "en tiltalende tanke i en tid, hvor mange grave sløjfes efter kort tid." Jeg er enig med Stræde, men hvordan kunne man skabe en kirkegårdskultur, der bedre kunne give plads til denne historiske tyngde, som møder den besøgende på kirkegården i Christiansfeld?

Et andet eksempel er Strædes kommentar til et gravminde med en meget personlig inskription, et afskedsbrev hugget ind i stenens sortpolerede flade. Stræde finder, at denne tekst på stenen er så personlig og nær, "at det næsten føles forkert som fremmed at læse det. Ingen ornamenter, ingen billeder, kun ord, som kan så meget." Det er en fin sansning, som også godt kunne fortjene en uddybning.

Det samlede indtryk af Strædes *Kirkegårdsvandring* er, at forfatteren formår at åbne læserens blik for den rigdom, som findes på de jyske kirkegårde, og de værdier, som kirkegårdskulturen rummer i en globaliseret tidsalder.

Memento Mori - døden i Danmark i tværfagligt lys

Redigeret af Michael Hviid Jacobsen og Mette
Haakonsen, Syddansk Universitetsforlag 2008

Memento Mori er et velredigeret værk bestående af en samling informative og perspektivrige artikler, som alle er med til at give et billede af vor samtids forhold til døden. Artiklerne er skrevet af en række forskere og praktikere, som alle arbejder med døden inden for hver deres faglige område.

Memento Mori afdækker med al tydelighed, hvordan døden ikke længere er tabuiseret. Vi skubber den ikke væk eller dækker den til, som det skete i en lang periode i det 20. århundrede. Døden er og bliver ganske vist fremmed, samtidig med, at den er et vilkår for hvert et menneske. Vi bliver heller aldrig helt fortrolige med døden, idet døden skaber afstand, sætter sorg og savn. Men døden er i dag ikke længere et tabu, idet der er en grundlæggende anerkendelse af det betydningsfulde i at tale og ikke tie om døden og vort forhold til døden. Det fornyede fokus på døden er udtryk for et ønske om bedre at kunne tage hånd om livet.

Memento Mori er inddelt i fire dele. Titlen på den første del, *Døden i Livet*, dækker over en række artikler, som sætter fokus på dem, som har døden tæt inde på livet, det være sig uhelbredeligt syge eller plejehjemsbeboere. Her er tankevækkende og gode artikler, som alle viser, hvordan man i dag har stor sans for det betydningsfulde i, at der skabes værdige rammer om livets afslutning. Anden del har den dramatiske titel *Dødsarbejde*, og dette afsnit i bogen består af artikler skrevet af dem, der "arbejder med døden", dvs. sygehuspersonale, bedemænd og præster m.fl. Bogens tredje del, *Repræsentation*, rummer artikler om dødens tilsynekomst i fotografi, litteratur m.m. Her er også spændende og perspektiverende artikler. Bogens sidste del, *Mindekultur*, har artikler om kirkegårdskultur. Her er artikler af bl.a. Anne-Louise Sommer, Naja Genet May og Gitte Lunding. Disse forfattere understreger tendenserne i kirkegårds-kulturen i dag med en større individualisme, hvor den personlige iscenesættelse spiller en stor rolle.

Memento Mori hylder indirekte mangfoldigheden i vores samtid, og en eksistentiel tone klinger ofte med i de mange forskningsmæssigt rige artikler. Livets mening skal findes i, at livet er tidsligt, og at døden er en naturlig del af menneskets tidsbundne eksistens.

Indtryk fra årsmødet 2008

Af Karin Kryger

En usædvanlig velbevaret sandstensgrotte på Farum Kirkegård.
Foto: Forfatteren.

Årsmødedeltagerne ankom i sileregn til Pharmakon i Hillerød, og over en kop kaffe hilste man på gamle og nye venner. Generalforsamlingen forløb i den sædvanlige hyggelige og rare stemning.

Efter generalforsamlingen fortalte Susanne Guldager om: Kirkegårdskultur i en tid med forandringer – udfordringer og muligheder. Herefter var der paneldebat om samme emne med Kirsten Luunbjerg fra Landsforeningen af Menighedsråd, akademigartner Anders Grube og provst Hasse Jørgensen. Nogle af de tanker, der kom frem var: Tiden ændrer på kirkegården, hvad enten man vil det eller ej, og derfor er det vigtigt,

Farum Kirkegård med udsigt nedover Farum Sø.
Foto: Forfatteren.

at man gør sig målene med kirkegårdens funktioner klart. Det kræver et tæt samarbejde mellem fagfolk, lægfolk og brugere. Kirkegårdens kulturhistoriske værdier er sårbare over for de økonomiske vurderinger. Er menighedsråd og provstiudvalg de rigtige til at forvalte kirkegårdskulturen, og hvad er Forningens rolle? Præster, kirkeværger og gravere bør uddannes inden for kirkegårdenes kulturelle værdier. Kirkegården er folkekirkens guldæg. Især blev ønskerne om nye begravelsesformer og -steder diskuteret. Desuden berørte man spørgsmål om "kitsch" på gravene.

Efter en dejlig middag talte Annemarie Lund om: Behøver ændrede begravelsesskikke betyde noget for kirkegårdens udtryk, og Charlotte Skibsted gennemgik morgendagens udflugt. Medlemmerne bidrog til foredragene med veloplagte spørgsmål og kommentarer, og der udspandt sig en diskussion om, i hvor høj grad den smukke Skansekirkegård egentlig er særlig forbrugervenlig. Resten af aftenen gik med hyggeligt samvær i baren.

Udsmykningen på en af Farum Kirkegårds nye fællesbegravelses diskuteres.
Foto: Forfatteren.

Thormod Hessel, Birkerød Lokalhistoriske Arkiv, fortæller levende om kirkegården ved Ebberødgaard.
Foto: Forfatteren.

Udflugten, der var begunstiget med godt vejr, startede med morgenandagt i den imponerende Frederiksborg Slotskirke ved provst Jørgen Christensen. Herefter gik turen til Skansekirkegården, hvor landskabsarkitekt Niels Henrik Thormann fortalte om kirkegården og dens drift. I Farum var der frokost i de hyggelige præstegårdslænger, og herefter præsenterede Charlotte Skibsted de seneste kirkegårdsudvidelser, der er foretaget i naturskønne arealer. Ebberødgaards institutionskirkegård var på flere måder en meget gribende oplevelse, og her var leder af Birkerød lokalhistoriske arkiv, Thormod Hessel, en kyndig cicerone. Turen sluttede på Nivå kirkegård, hvor fhv. kirkegårdsleder Peter Hansen fortalte om kirkegårdsudvidelsen og stod for en rundvisning. Besøgene på de fire meget forskellige kirkegårde med de forskellige udvalg af begravelsesformer og anlæg har utvivlsomt sat mange tanker i gang hos deltagerne.

Ebberødgaards Kirkegård.
Det lille kapel ved søen.
Foto: Forfatteren.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadag samt ekskursioner i hele landet.

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhisto-

riske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Man tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2008-2009

Årsmødet i 2008 fandt sted i Hillerød, og mødet var vellykket (se omtalen fra årsmødet ved Karin Kryger).

Diskussionen på årsmødet var livlig, og besøgene på de mange forskelligartede kirkegårde, bl.a. Skansekirkegården, gav stof til eftertanke og anledning til en bred diskussion.

Årsmødet i 2009 vil finde sted i Haderslev stift den 8.-9.juni 2009.

Bestyrelsen arbejder fortsat hen imod en ny konference om kirkegårdskulturens fremtid. Det bliver sandsynligvis først i 2010.

De mange henvendelser og spørgsmål, som rettes til bestyrelsen, ikke mindst gennem den nye hjemmeside, bliver søgt besvaret, og vi er i bestyrelsen fortsat optaget af at drøfte og stille os til rådighed i de debatter og diskussioner, som pågår inden for kirkegårdsområdet.

De sidste år i foreningen har været præget af den udgiftstunge investering i ny hjemmeside, samt desværre en række ekstraudgifter i form af underskud forbundet med flere af foreningens arrangementer. Opgaven i det nye år bliver at få indtægter og udgifter til at gå op, og det vil fordre krav om flere indtægter.

Kontingent

Kontingent for enkeltmedlemmer udgør 250, - kr. pr. år. Medlemmer får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand.

Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden eller til foreningens kasserer.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2008-2009

Formand:	Sognepræst Elof Westergaard Foreningen for Kirkegårdskultur Mariehøjvej 17 8600 Silkeborg
Efter 1.3. 2009	Ny adresse: Vester Allé 5 8600 Silkeborg Tlf. 86 80 19 27 Eve@km.dk
Næstformand:	Landskabsarkitekt Mette Fauerskov Skt. Pauls Kirkeplads 9B 8000 Århus C Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67 mf@mflandskab.dk
Kasserer:	Stenhugger Hans Broch Mikkelsen Strandparken 16 5800 Nyborg Tlf. 65 31 02 49 brochm@privat.dk
Sekretær:	Kunsthistoriker, mag. art Karin Kryger Hvidørevej 35 2930 Klampenborg Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90 ketskryger@mail.tele.dk

Øvrige bestyrelsesmedlemmer

Stenhugger Per Hermansen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
Ribelandevej 49
6270 Tønder
Tlf. 74 72 14 08
phsten@post.tele.dk

Stenhugger Hans Broch Mikkelsen
Strandparken 16
5800 Nyborg
Tlf. 65 31 02 49
brochm@privat.dk

Lektor Eva Møller
Jomsborgvej 33
3650 Ølstykke
Tlf. 47 17 43 55, mobil 40 30 43 55
eva_moel@post12.tele.dk

Stenhugger Filip Møller
Vedbæksvænget 16
8700 Horsens
Tlf. 22 88 40 14, mobil 40 95 59 33
filip@post10.tele.dk

Landskabsarkitekt Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13
3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59
mail@c-skibsted-landscape.dk

Provst Hasse Neldeberg Jørgensen
Askov Kirkevej 7
6600 Vejen
Tlf. 21 25 89 67, mobil 22 25 22 32
hnj@km.dk

Hjemmesiden

www.kirkegaardskultur.dk

2008 var året, hvor foreningen fik sin egen hjemmeside. Vi er stolte af og glade for den, og vi håber den kan være til gavn for medlemmerne og for andre interesserede.

En af udfordringerne med en sådan hjemmeside er at sørge for, at der kommer nyt stof til. Vi har derfor lavet en fane, der hedder Aktuelt og en med artikler. Her har vi bedt en række folk inden for foreningens rækker om at skrive en mindre spids eller lille artikel til hjemmesiden. Lidt startvanskeligheder har der været. Men vi tilstræber, at der vil komme en ny hver måned fremover.

Hjemmesiden skal gerne afspejle de mange forskellige tilgange til kirkegården, og vi håber, at de små artikler må inspirere til fortsat drøftelse af kirkegårdsspørgsmål og ikke mindst åbne blikket for de mange forskellige facetter af kirkegårdskulturen.

Foreningen for kirkegårdskultur

[FORENING](#)[AKTIVITETER](#)[LINKS](#)[KONTAKT](#)[FORSIDE](#)[FORENING](#)[AKTIVITETER
KONTAKT](#)[ARTIKLER](#)[AKTUELT](#)

FORENING

Foreningen for kirkegårdskultur blev stiftet i Århus i 1920 af en kreds, der var interesseret i kirkegårdsforhold. I 1923 udkom det halvårlige tidsskrift "Vore Kirkegårde" første gang, og siden 1973 er der hvert år udgivet et større årsskrift.

[Læs mere om forening og foreningens formål](#)

MEDLEMMER

Foreningens medlemmer er bredt sammensat fra flere forskellige faggrupper.

[Få informationer om faggrupper](#)

BESTYRELSE

[Kontakt informationer om bestyrelsen](#)

LINK

[Se link](#)

KONTINGENT

Kontingentet er kr. 250,- pr. år og opkræves én gang årligt.

[Tilmeld dig her](#)

SAMARBEJDSPARTNERE

Foreningen er medlem af NFKK, Nordisk Forbund for Kirkegårde og Krematorier, der består af finske, svenske, norske, islandske og danske foreninger for kirkegårdskultur og krematorier samt kirkegårdslederforeninger.

[Informationer og samarbejdspartnere](#)

UDGIVELSE

Årsskriftet "Kirkegårdskultur" 2007.

[Læs mere](#)

[Bestil årsskrift](#)

Der er nu mulighed for at købe tidligere udgivelser af årsskrifter.

[Læs mere](#)

